ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

Cild: 16 Sayı: 9

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor: 1.790

Volume: 16 Issue: 9

Bakı – Baku
2022

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

On 25.04. 2007, the journal was included in the register of Press publications of the Ministry of Justice of the Azerbaijan Republic. Registration No. 2212

Azərbaycan Mətbuat Şurası
Azerbaijan Press Council

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail
elmmerkezi@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/82/7-14

Nigar Chingiz Valiyeva
Azerbaijan University of Languages
doctor of philological sciences
nigar_veliyeva@yahoo.com

THE ACTIVITIES OF THE HEYDAR ALIYEV FOUNDATION FOR THE SAKE OF A MODERN MULTICULTURAL AND HEALTHY SOCIETY'S DEVELOPMENT

Abstract

In modern world politics, President Ilham Aliyev fully and completely confidently expresses all his political qualities, and thus, the people of Azerbaijan once again sincerely support the worthy follower of Heydar Aliyev and his political course. The Heydar Aliyev Foundation, based on the basic principles and ideas of the great leader, has made a great contribution to the prosperity of our country, successfully fulfills its mission of kindness, propaganda of Azerbaijan, its culture and serves the benefit of people. We must not forget that today's sovereign modern Azerbaijan is the work of Heydar Aliyev. And the Azerbaijanis of the whole world should always protect this heritage; protect your homeland like the apple of your eye.
Keywords: *philosophy of Azerbaijanism, intercultural dialogue, multiculturalism, mercy, nobility*

Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

Müasir multikultural və sağlam cəmiyyətin inkişafı naminə
Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti

Xülasə

Müasir dünya siyasətində Prezident İlham Əliyev bütün siyasi keyfiyyətlərini tam və inamla əks etdirə bilir. Beləliklə, Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin layiqli davamçısını və onun siyasi kursunu bir daha səmimi şəkildə dəstəkləyir. Ulu Öndərin əsas prinsiplərinə söykənən Heydər Əliyev Fondu, ölkəmizin çiçəklənməsinə böyük töhfələr vermiş, Azərbaycanın, onun mədəniyyətinin təbliği missiyasını uğurla yerinə yetirir. Unutmamalıyıq ki, bugünkü suveren müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir. Dünya azərbaycanlıları bu əmanətə xəyanət etməməlidir; hər zaman vətənlərini göz bəbəyi kimi qorumalıdır. Diqqətinizə təqdim olunmuş məqalə Heydər Əliyev Fondunun 15 illik çoxşaxəli fəaliyyətinin qısa ekskursuna həsr edilib.
Açar sözlər: *Azərbaycançılıq fəlsəfəsi, mədəniyyətlərarası dialoq, multikulturalizm, mərhəmət, zadəganlıq*

Introduction

Up-to-date there is observed a great progress, development, highly positive tendencies in all spheres of the Azerbaijan's life, particularly in the sphere of economics, politics, in the consolidation of the Azerbaijan's position in the world, in the domain of social processes and sport. On the base of present policy is the way, which pointed by the National Leader of the Azerbaijani people – Heydar Aliyev. In the beginning of the 90's years of the XX century due to his sagacity, policy, long-sightedness, political experience Azerbaijan had been saved from many problems and misfortunes and was lead out of that to the way of evolution (Abbasbəyli, 2011).

According to the estimates of international organizations held in 2018, the indicators of inclusive development of Azerbaijan are higher than those of the more economically developed countries, members of the G7, the European Union, the Organization for Economic Cooperation and Development. In the

Republic of Azerbaijan, this achievement is attributed to the use of innovative technologies in the management of development processes (Alakbarov, 2019:202).

Today a successful development of the Azerbaijan Republic together with many other factors depends of such agencies. For a comprehensive elaboration of all spheres, also the good formation and consolidation of the civilian society in Azerbaijan, it is necessary to reinforce the intercultural dialogue. The representatives of various nations and religions in Azerbaijan live as a whole one family. It is a main factor for the progressing of our country. It is a course of our state policy, and also the activity of the representatives of the spirituality on the basis of a great feeling of the Azerbaijani people.

The national security system has many components – economic security, transport security, energy security, food security and so on. Each of them taken separately or together is an important component in the life of the state. It is also important to include multicultural values as a national security component, as they are integral parts of moral, spiritual and ideological life. The country has to ensure multicultural security, as it ensures energy security, economic and national security. Multicultural security essentially means the protection of cultural values of all peoples, irrespective of their ethnicity, religion, race and culture (Abdulla, 2018:43).

The National Leader of the Azerbaijani People introduced multiculturalism as an integral part of the ideology of Azerbaijan. He is, therefore, considered the political founder of multiculturalism in Azerbaijan (Abdulla, 2018:54).

From year to year the positions of Azerbaijan's diplomacy in all directions, from the CIS to South America, are strengthening, bringing visible dividends. Having become a leader in socio-economic development in the post-Soviet space, and declared by the state with the fastest growing economy in 2012, the country is known first-hand in the world. Azerbaijan's President Ilham Aliyev has proven for many years that he is able to skillfully transform uncomfortable, unfavorable realities into accompanying conditions. This allows extracting maximum benefits for the country and at the same time dominates the mood for equal partnership with all states, regardless of the geopolitical weight, the strategy of actions of venerable defendants in an immense field.

A subtle understanding of the trends of world geo-economics, the desire to always be in the orbit of predictability certainly responds positively. Due to the efforts of Ilham Aliyev, this lesson has been learned for modern Azerbaijani diplomacy, as the following principles of the foreign policy work of the President of Azerbaijan exist: openness, predictability, systemic multi-vector approach, pragmatism, and consistent promotion of national interests.

Today, thanks to the great efforts of the President, Azerbaijan has strengthened its historical status of the most significant state in the South Caucasus in volume and dynamics of the economy, and its natural resources act as a means for the development of other areas. As a result, the country's modern industry is in the list of the forty most efficient global economies.

The advantageous geostrategic position, the presence of rich natural resources and an independent foreign and domestic policy are of great interest to our country and attract attention from the world's leading centers. Managing such a state requires from a political leader not only a clear and large-scale, but at the same time sensitive, down to the smallest nuances, vision of the geopolitical picture, as well as having a political, analytical mind, logical thinking, and, if necessary, the ability to show diplomatic flexibility, softness, strength or hardness.

All the above-mentioned qualities inherent to the President of Azerbaijan proceed from the main postulate − selfless and devoted love to the Motherland and the people.

Everyone knows from history the fact that a great leader always has a strong representative of the weaker sex nearby. This can be a mother, sister or spouse. The Azerbaijani people remember and deeply respect the mother and sister of Mr. President. But now the Vice President of Azerbaijan Mrs. Mehriban Aliyeva, who leads the Heydar Aliyev Foundation, is reliable sister-in-arms, solid supporter and trusty associate.

External and internal beauty, simplicity, sincerity, sensitivity, humanism, humanity, goodwill, wisdom, integrity, justice, exquisite taste, charisma, inherent in the First Lady of Azerbaijan, are manifested in all aspects of her life. It is difficult to understand how in the modern time of the globalization of the world

all these features can be embodied in one person. In all likelihood, this is the historical mission from the Most High to our esteemed Mehriban Khanum, because in the broad sense of the word, this mission goes beyond the limits of the protocol, administrative rules, official norms and this distinguishes it from all the first ladies of the leading advanced countries of the world.

Bringing the rich spiritual heritage of the Great Leader, his Azerbaijanism ideas to the younger generations, to take an active part in the further prosperity of the independent Azerbaijan created by the National Leader, to extend a helping hand to people and to do good deeds constitute the core of the activities of Heydar Aliyev Foundation and its President Mehriban Aliyeva.

One of the main directions of Heydar Aliyev Foundation's multifaceted activity, headed by Mehriban Aliyeva, is the promotion of our culture, statehood traditions and history throughout the world. Nowadays, serious achievements are achieved thanks to the fact that the true facts about the Armenian-Azerbaijani conflict are presented to the world community, the recognition of the Khojaly genocide, the proper propagation of our culture, history, nature, and statehood traditions.

In February 26, 1992, during occupation of Khojaly, was the act of vandalism of civilians. Studies on the Khojaly genocide, its political and legal assessment, as well as the recognition of Khojaly tragedy are presented in the book of Ali Hasanov, which was presented in different languages. The main purpose of the book's author is to bring the perpetrators of the crime to the world community and to bring them to justice, combining all humanity in the fight against violence. Ali Hasanov noted that for over twenty years Armenia hasn't been fulfilling the four UN resolutions adopted on the Nagorno-Karabakh conflict. The book is intended for foreign policy experts, as well as for a wide audience of readers: peace-loving people all over the planet, the civilized nations, authoritative international organizations, and the global community should be aware of this better truth and that crime against humanity (Hasanov, 2018).

Every year a series of events are being held within the framework of the international campaign "Justice for Khojaly" initiated by Vice President of the Heydar Aliyev Foundation Leyla Aliyeva. As a result of these measures, the fact that the Khojaly tragedy is genocide is recognized by many countries and international organizations. Parliaments of Canada, Mexico, Colombia, Peru, Pakistan, Bosnia and Herzegovina, Romania, the Czech Republic, Jordan, Honduras and other countries, as well as the legislative bodies of several US states and the Organization of Islamic Cooperation recognize the Khojaly genocide.

The organization of various events dedicated to the 100-th anniversary of the Azerbaijan Democratic Republic in London, Paris, Rome, Vatican, Warsaw and Berlin, as well as the 20-th anniversary of the restoration of our independence, is an invaluable contribution of the Foundation to the promotion of our country's rich statehood traditions.

Fifteen years have passed since the found of the Heydar Aliyev Foundation, which activity is based on National Leader's ideas, who was genius personality, has gained great popularity in Azerbaijan, in the region as well as throughout the world as has made significant achievements in the field of science and education, health, culture, social, sport, ICT, environmental protection and other important projects.

The Heydar Aliyev Foundation successfully performs the mission of promoting the unique culture of Azerbaijan in the world. The Foundation is organizing international exhibitions, cultural events and other events in our country, in the magnificent city of the world. An example is the holding of Days of Azerbaijani Culture in Athens, Cannes, Cannes and other countries around the world, opening of the Azerbaijan Cultural Center in the French capital, as well as the construction of monuments of our outstanding personalities in various cities around the world. London, Paris, Berlin, "Fly to Baku. Contemporary Art of Azerbaijan", as well as photo exhibitions "Azerbaijan − space of tolerance" organized in various cities of the world, exhibitions in Azerbaijani pavilions organized at the Venice Biennale, along with the special importance of Azerbaijan in the world, and the international community's interest in our country served.

The great personality Heydar Aliyev, with his tense and tireless activity, has quickly put Azerbaijan on the path of dynamic development. The Great Leader always pays special attention to young people and draws attention to their role in ensuring the future of independent Azerbaijan: "I wish our youths to be always healthy, well-educated, well-educated, able to hold their positions in the community, be useful

to the community, to live our national traditions, to be faithful to their parents, to always respect their parents, to demonstrate a high culture" (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında: seçilmiş fikirlər, 2017).

It is well-known that the greatness of a nation is estimated by the degree of its culture. The culture of every nation is a complex of moral values that make up the spiritual life of a nation. Religion, art, ethnographic customs and traditions are a special part of the cultural heritage of society. If we conduct a historical excursion, we will witness that only outstanding individuals are those who preserve, develop, and give a start in the long life of national cultural values.

It is necessary to mention that "globalization of culture includes the synthesis of the world cultural values and an organization of its new form. An enlargement of the cultural relations between nations in the modern world, their communication and mutual understanding come to close connections among these peoples. However such kind of contiguity is not existed of the little peoples under the influence of big nation's culture and also comes to the union cultural sameness, identity" (Valiyeva, 2018:29).

"The Foundation will study Heydar Aliyev's political heritage, analyze, research and propagate it. The Foundation faces great challenges. Fund is a public organization. I hope that the Fund's role in the public life of Azerbaijan will be great ". President Ilham Aliyev said in his speech at the opening ceremony of the Heydar Aliyev Foundation in 2004. These ideas, reflected by the head of state, have been reflected in the activities of the Heydar Aliyev Foundation over the past 15 years.

The great leader Heydar Aliyev believes that culture is a great asset of the people, always paying special attention to the development of this sphere. The National Leader often met sincere conversations with the culture figures and was interested in existing problems. In the early years of independence, our culture, which has been in a period of recession, has embarked on a new path of development after the Great Leader regained power. Theaters, museums opened their doors again to people, and talented artists who left the country returned to their homeland.

Today, Azerbaijani culture is taking care of these new achievements. On March 1, 2019 President Ilham Aliyev and first lady Mehriban Aliyeva met with a group of cultural figures, their sincere talk with them about the current problems and ways to resolve them once again confirms that this care is sustained by the Great Leader in our country. The restoration of historical and cultural monuments, building and putting into operation of new cultural centers, and steps taken to improve the social welfare of cultural workers are the key factors that contribute to the prosperity of this sphere and the acquisition of new achievements. A significant contribution to the achievements of Heydar Aliyev Foundation should also be emphasized in this area. The Foundation constantly participates in the development of Azerbaijani culture with its projects.

In this regard, we need to emphasize the preservation and restoration of our historical and cultural monuments and the introduction of new cultural facilities. Over the past 15 years, the mausoleum was erected on the grave of Javad Khan in Ganja, restoration of Ganja gates, reconstruction of "Birds of Flies", Modern Art, "From Waste to Art", "Painting of Azerbaijan in XX-XXI Centuries", Azerbaijan Carpet, Stone Chain, Silk Road Archeology and Museums, new cultural palaces, mugham centers and music schools are part of the large-scale work carried out by the Heydar Aliyev Foundation in this field.

The revival of mugham is one of the main achievements of the activities of the first lady of Azerbaijan in the field of culture. In all likelihood, the genetic roots and genetic code from Shushi, from which the deceased grandmother Pusta khanum, the mother of father Mehriban khanum, originated, played a role here.

It is worth mentioning the various musical projects organized by the Foundation and tradition, including the Music Festival held in Gabala, Ashug, "World of Mugam" − the Mugam International Festival, Uzeyir Hajibeyli International Festivals, the International Bulbul Vocalists' Competition, Mstislav Rostropovich Festival, Mugham television competitions and numerous concerts.

The richness and diversity of Azerbaijani culture can be explained by its foundation on elements of Zoroastrianism, Christianity and Islam (Abdulla, 2018:151). The ancient and rich cultural heritage is the pride of the Azerbaijani people. This includes the art of carpet weaving, whose age is estimated at centuries, literature, Azerbaijani music, representing the fascinating harmony of Eastern and Western

music, as well as monuments of Azerbaijani architecture called "frozen history". Owing to Heydar Aliyev Foundation the Azerbaijani mugam, Novruz holiday, ashug art, carpet weaving is included in the UNESCO list of tangible cultural heritage.

The musical culture of Azerbaijan is rich in the traditions of multiculturalism. We can see their diversity in the heritage of traditional oral music and in the work of composers (Abdulla, 2018:188). So, in 2008 Azerbaijan debuted at the Eurovision Song Contest. In 2011, Azerbaijan won Eurovision Song Contest for the first time, and successfully hosted the 2012 contest with the high level of Heydar Aliyev Foundation. The multi-faceted work of the Heydar Aliyev Foundation under the leadership of Mehriban Aliyeva is invaluable. The construction of the Crystal Hall, the organization of reception and departure of guests from all countries of the world, entertainment events were held at the highest level.

Generally, every project implemented by the Heydar Aliyev Foundation promotes education, peace, and respect for human values through its high organization, publicity, and reference to our rich culture.

Nasimi – Poetry, Arts and Spirituality Festival organized by Heydar Aliyev Foundation for the first time in Azerbaijan last year included these values. Numerous cultural projects, events, symposiums, exhibitions, concerts and performances organized by the Foundation are greatly appreciated by our society, and attract large audiences.

The Heydar Aliyev Foundation under the leadership of Mehriban Aliyeva represents internationally various works of music, architecture, visual and artistic art. As a result of these works, the Azerbaijani society today recognizes Mehriban Aliyeva as the holder of our culture.

In 2015, the First European Games were held in Azerbaijan from 12 to 28 June. Mehriban khanum was the Chairman of the Organizing Committee of the First European Games. The official games budget was 1.12 billion dollars. About 20,000 volunteers took part in the preparation of the First European Games. The first European Games were broadcast in more than 50 countries of the world. Azerbaijan ranked second after Russia (164 medals), winning 56 medals. Mass media and international expert organizations noted a high level of organization during the preparation and holding of the Games. The Heydar Aliyev Foundation, under the leadership of Mehriban Aliyeva, organized the data of the First European Games at a very high international level and for his great services Mehriban Aliyeva was awarded the Order of Heydar Aliyev. The first lady of Azerbaijan was awarded the Highest Order of the European Olympic Committees.

President of the Heydar Aliyev Foundation has acted as the Head of the Organizing Committee not only of the First European Games and but also of the IV Islamic Solidarity Games, playing an important role in organizing these competitions at the Olympic Games. Azerbaijan, which has been in the focus of the world for a long time, has successfully hosted these prestigious events thanks to the highly organized organizational capacity of Mehriban Aliyeva.

The National Leader has determined the coordinates of the bright future of modern-independent Azerbaijan, ways of ensuring national solidarity, independence, prosperity and development. Our grateful nation, always remembering the historical services of the Great Leader, perceives Heydar Aliyev's ideas as the guarantor of the future development of our country and supports the path established by the National Leader. Therefore, every period of genius Heydar Aliyev's ideas, philosophy, social and political activity should be studied and presented to future generations (Heydər Əliyev irsi, 2006).

During fifteen years the Heydar Aliyev Foundation always gives great support to the implementation of the ideas set by the National Leader for the socio-economic, cultural progress of our country, the improvement of the material wellbeing of our people, and the formation of a healthy, educated Azerbaijani society. For the last years Heydar Aliyev Foundation has made significant progress in various spheres of education, health, culture and sports, protection and promotion of the spiritual heritage of our people, proper delivery of fair position of our country in the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict, and other areas (Heydər Əliyev və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları siyasəti, 2007).

The establishment of modern education system in our country, and the enlightenment of young people at the highest educational schools and universities were an integral part of the ideas of the National Leader.

Today, educational institutions in every part of Azerbaijan are fundamentally restored or reconstructed. The Heydar Aliyev Foundation is also supporting the work done by the President Ilham Aliyev to

modernize the education system of our country and to provide young people with better education. Projects implemented at the initiative of Heydar Aliyev Foundation's Mehriban Aliyeva and Vice-President of the Foundation, Leyla Aliyeva, make significant contributions to the successes achieved in this direction. The scale of the work done to improve the quality of education in Azerbaijan as well as within the country is evident in the framework of the Foundation's "Development of children's homes and boarding schools", "New school for renewable Azerbaijan", "Education support", "Preschool educational institutions development" and other programs.

Within the framework of the program "Development of children's homes and boarding schools", 39 childcare facilities have been rebuilt in the country, equipped with modern equipment, additional support facilities have been built and utilities have been improved. Also, the dwelling houses for girls who have been brought up in orphanages and over 18 years of age have been built. The Foundation also pays special attention to children's homes and boarding schools, where the students hold mass events, festivals and competitions in order to effectively spend their leisure time and educate them on patriotism.

About 500 schools have been built and rebuilt within the framework of the "New school to renewed Azerbaijan" program since 2005, with more than 100,000 pupils trained. Each of these schools has modern laboratories, libraries, cafes and cafeterias, computer rooms equipped with computer rooms, workshops, gyms and wide courtyards.

Mehriban Aliyeva – President of the Heydar Aliyev Foundation always pays special attention to the children of refugee and IDP families. Within the framework of the Foundation's "Support to Education" program, school supplies are regularly donated to first-class pupils from refugee and IDP families.

At the initiative of Mehriban Aliyeva, a number of kindergartens throughout the country have been overhauled and equipped with modern equipment, as well as regularly distributing various visual aids to pre-school institutions. It is necessary to mention that with the support of the Heydar Aliyev Foundation some schools of foreign countries have been reconstructed and capital repaired, for instance: the construction of a new secondary school for girls in the Rafah region of Muzaffarabad, Pakistan, the construction of a new school building for the disaster-affected girls, projects implemented in Georgia and other similar initiatives is an indicator of the Foundation's goodwill. Heydar Aliyev Foundation's one of the main tasks is to raise the healthcare system in Azerbaijan to the highest level as in the world's leading countries. Today, health institutions are equipped with state-of-the-art medical facilities, professional cadres are created, and people are involved in free examinations in the capital Baku and in all regions of our country (Eternal as Azerbaijan. Heydar Aliyev in my life, 2019).

The Foundation, led by the First Vice President of the Republic of Azerbaijan Mehriban Aliyeva, has carried out large-scale projects in all spheres of the country's life, extending its hand to the needy and supporting them. Heydar Aliyev Foundation realized unique projects such as "High care for children with diabetes", "For the sake of life without thalassemia", "Rebuilding and reconstruction of medical facilities". The realization of such projects is the important contributions for our people. A modern Thalassemia Center has been built in Baku by the initiative of the Foundation. Thanks to the care and attention of Mehriban Aliyeva, Rehabilitation Center for Children with Special Needs, Center for Surgery and Organ Transplantation at the Central Oil Workers' Hospital, Psycho-Neurological Child Center and other healthcare facilities were built or substantially rebuilt and put into operation.

Projects realized by Heydar Aliyev Foundation in this field have been successfully implemented throughout Azerbaijan, along with all regions of Azerbaijan. Projects, implemented in Djibouti, Bosnia and Herzegovina, Russia and Georgia, demonstrate the humanity and nobility of the Azerbaijani people in the face of Mehriban Aliyeva, President of the Heydar Aliyev Foundation. It should be noted that in the period of globalization of the world and intercultural communication, the hero of our modern time is the first lady of Azerbaijan, whose contribution is invaluable, since there is no such area of activity where Mehriban Aliyeva would not render special assistance in solving various problems.

The fact is that ancient science speaks of the sacrament and the fate-bearing nature of human names. I believe in it. The name "Mehriban" in Azerbaijani means "affectionate, gentle, kind, benevolent, merciful". This name fully reveals the character of the country's first lady, who has headed the Heydar Aliyev Foundation since 2004 and the culture fund of Azerbaijan.

The Heydar Aliyev Foundation is actively involved in the construction of a new society, in the socio-economic and cultural development of Azerbaijan, thanks to the implementation of projects in the fields of science, education, technology, health, environment, culture and sports. The main goal of the Heydar Aliyev Foundation is to transfer the ideas of national statehood to the younger generations and explain the philosophy of Azerbaijanism to Heydar Aliyev, promote healthy lifestyles, and bring Azerbaijani realities to the world community.

Azerbaijanism is an idea designed to promote the political, economic, social and cultural development of the Azerbaijani people (Abdulla, 2018:46).

Ramiz Mehdiyev in his book "The National Idea of Azerbaijan in a Period of Global Transformation" refers to eight stages in the birth and formation of the national idea of Azerbaijan from 1828 to the present day. Each stage begins with an important historical event. The seventh stage of the formation of the national idea of Azerbaijan covers the period from 1993 to 2003, when the National Leader of the Azerbaijani People Heydar Aliyev was in power. Highly appreciating the work done by Heydar Aliyev in shaping the national idea, Ramiz Mehdiyev writes: "At this stage the national idea is reflected in the ideas of state and national independence. As a result of the policy pursued by Heydar Aliyev, all the collective forms of self-identification – ethnic, religious, socio-cultural, economic, and political, etc., were included in the concept of the "nation". The idea of Azerbaijan is becoming the idea of all the ethnic groups that live in Azerbaijan and see Azerbaijan as their motherland" (Mehdiyev, 2017:52-88).

The foundation's activities are multidimensional: in a globalizing world, implementing projects in the fields of science, education, health care, culture, ecology, and sports; solving local social problems of the population; identifying and contributing to the development of the creative potentiality, knowledge, abilities and skills of people; preservation of Azerbaijani culture and spiritual and moral values; conducting research; development of medicine, health facilities, infrastructure of children's organizations; organization of conferences, exhibitions of talented youth, scientists and art workers (Valiyeva, 2020).

Since Mehriban Khanum, having graduated from the Moscow State Medical Institute named after IM Sechenov, is a doctor by profession, it is not surprising that she chose this specialty. Nobility, philanthropy, mercy and benevolence are prophetic, and genetically embedded in this person. The Heydar Aliyev Foundation, under the leadership of Mehriban Aliyeva, always helps people in need, for example, in the area of restoring health − is engaged in constant treatment of people suffering from serious genetic diseases, such as thalassemia, hemophilia, diabetes; in the field of education, art, sports.

Mehriban Aliyeva, who was appointed First Vice President of the Republic of Azerbaijan by the Order of President Ilham Aliyev in 2017, is worthy of this responsible and glorious task. Mehriban Aliyeva, who is the first vice-president to address refugee and IDP problems, is always at the sensitive layer of the population, listening to issues that concern them. So far, 103 settlements, towns have been built and more than 300,000 IDP families have been provided with housing. The Heydar Aliyev Foundation, led by Mehriban Aliyeva, also takes an active part in these works. So, the Fund regularly organizes charitable campaigns for IDPs (Valiyeva, 2021).

Heydar Aliyev Foundation and its President Mrs. Mehriban Aliyeva enjoyed great love for people of Azerbaijan and far beyond the borders of our country. In recent years, the Heydar Aliyev Foundation has restored a number of architectural monuments, including the Palace of Versailles included in the List of World Cultural Heritage. Among other things, the Heydar Aliyev Foundation helped to restore the 14-th century Notre Dame Cathedral, the Cathedral in Strasbourg, destroyed during the Second World War, the Berlin Castle, as well as medieval Azerbaijani manuscripts stored in the Vatican archives. The Heydar Aliyev Foundation continues the restoration of cultural monuments in the Vatican.

The restoration of five windows of the XIV-th century of the Strasbourg Cathedral, the restoration of the "Amazonka" in the park of the Versailles Palace and the "Vase decorated with carpet heads", the seven churches belonging to the X-XII-th centuries in France, the restoration of the Trapezitsa Architectural Museum Reserve located in Veliko Tarnovo, The Heydar Aliyev Foundation, renovating the "Philosopher's Hall" of the Capitolini Museum in Rome, participated in the creation of new halls devoted to the Islamic art at the Louvre Museum in Paris, and joined the initiative to restore the destroyed castle of the Berlin castle during World War II. Moreover, the Fund has closely participated in the recovery of catacombs of the most important monuments for the Christian world on the basis of the

"Treaty on the Roman Catacomb Reconstruction", signed between the Heydar Aliyev Foundation and the Holy Trinity (Valiyeva, 2022).

Mrs. Mehriban Khanum is the head of the working group on Azerbaijani-French inter-parliamentary relations, the President of the Friends of Azerbaijan Culture Foundation, the President of the Azerbaijan Gymnastics Federation and the Goodwill Ambassador of UNESCO, UN, OIC and ISESCO. The international activities of the Heydar Aliyev Foundation are not limited to cultural events. The foundation built a new school for girls in the Pakistani city of Muzaffarabad, as the old school was destroyed by an earthquake. Also, educational schools were built and repaired in Egypt, Holland, Romania, Russia and Georgia. The Heydar Aliyev Foundation helped the people affected by floods in Romania, the earthquake in Haiti. The Fund contributes to the expansion of intercultural dialogue between Azerbaijan and other countries.

Conclusion

The Heydar Aliyev Foundation, based on the ideas of the Great Leader in its basic principles, has made a great contribution to the prosperity of our country, successfully carries out its mission of goodness, propagation of Azerbaijan, its culture and serves the country and the people dignity. In contemporary world politics, Ilham Aliyev can fully and confidently reflect all his political qualities, and thus the people of Azerbaijan once again sincerely support the worthy follower of Heydar Aliyev and his political course. We should not forget that today's sovereign modern Azerbaijan is Heydar Aliyev's work. And the Azerbaijanis of the world should not betray this savings; they should always preserve their homeland as an eye.

References

1. Abbasbəyli, A.N. (2011). Dünya siyasəti. Bakı: Nurlar.
2. Alakbarov, U. (2019). Fundamentals of inclusive development management. Baku: Tahsil.
3. Abdulla, K., Najafov, E. (2018). Azerbaijani multiculturalism. Baku: Sharg-Garb.
4. Hasanov, A. (2018). Khojaly genocide. Bishkek: Turar.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında: seçilmiş fikirlər. (2017). Bakı: Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi.
6. Valiyeva, N. (2018). Synergetics of the language, National consciousness and culture by globalization. Germany: Saarbrükken, Lambert academic publishing house.
7. Heydər Əliyev irsi. (2006). Beynəlxalq Elektron Kitabxana. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları.
8. Heydər Əliyev və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları siyasəti. (2007). Bakı: Azərnəşr.
9. Eternal as Azerbaijan. Heydar Aliyev in my life. (2019). Azerbaijan Republic. Volume II. Baku: Azerneshr.
10. Mehdiyev, R. (2017). The national idea of Azerbaijan in a period of global transformation. Book II, Moscow: Nauka.
11. Valiyeva, N. (2020). The Activities of the Heydar Aliyev Foundation for the sake of a Modern Multicultural and Healthy Society's Development. Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, Public Administration: Theory and Practice 2 (70). Baku: DIA publishing house. ISSN 2309-1347
12. Valiyeva, N. (2021). Sociolinguistic issues in global English teaching. Azerbaijan University of Languages, Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, Collection of Abstracts of the Republican Scientific and Practical Conference "Current Problems of Teaching Foreign Languages" dedicated to the 60th anniversary of the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief Ilham Aliyev, in the section "Linguistic Problems of Teaching Foreign Languages". Baku: ASU Publishing House.
13. Valiyeva, N. (2022). Dialogue of Languages and Cultures in the Era of Globalization. Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan University of Languages, V International scientific conference "Heydar Aliyev: Multiculturalism and Ideology of Tolerance" dedicated to the 99th anniversary of the birth of national leader Heydar Aliyev. Baku: ASU Publishing House.

Received: 11.06.2022 Accepted: 16.08.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/82/15-20

Nazim İsrafil oğlu İsmayılov
Bakı Musiqi Akademiyası
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
ism.nazim@mail.ru
Sevda Fərrux qızı Yusifova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sevda.yusifova@xotmail.com

"İNFORMASİYA CƏMİYYƏTİ" VƏ İNKİŞAFIN MÜASİR MƏRHƏLƏSİ

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, müasir dövrdə dünyanın hər yerini bürümüş qloballaşma prosesi ölkələrin sərhədlərini ticarət, maliyyə, investisiya və informasiya üçün daha da açıq edir və bu məsələdə qlobal kommunikasiyaların və "informasiya cəmiyyəti"nin formalaşması sahəsində baş verən inqilabi dəyişikliklər müstəsna rol oynayır. Müəlliflərin fikrincə, bu gün bütün ölkələr informasiya cəmiyyətinə doğru irəlilədiyindən insanlar hər yerdə, hər sahədə böyük məlumat axınının təsirinə məruz qalır və yüksək texnologiyalara əsaslanan cəmiyyət inkişaf etdikcə əhalinin bir çox təbəqələrinin qarşısında duran problemlərin sayı da artır ki, bunlardan da ən ümdə olanı informasiya təhlükəsizliyi problemidir.
Açar sözlər: *rabitə şəbəkəsi, informasiya cəmiyyəti, kommunikasiya, internet, qloballaşma, insan kapitalı, informasiya və kompüter texnologiyaları*

Nazim Israfil Ismayilov
Sevda Farrukh Yusifova

"Information society" and the current stage of development

Abstract

The article notes that the process of globalization, which has spread throughout the world today, makes the borders of countries more open for trade, finance, investment and information, and revolutionary changes in the formation of global communications and the "information society" play an exceptional role in this matter. According to the authors, today, when all countries are moving towards the information society, people all over the world and in every field are exposed to a huge flow of information, and as a society based on high technologies develops, the number of problems facing many segments of the population also increases, the most important of which is the problem of information.
Keywords: *communication network, information society, communication, internet, globalization, human capital, information and computer technologies*

Giriş

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı insan fəaliyyətinin bütün sahələrində dünya bazarlarının sistemli inteqrasiyası ilə səciyyələnir ki, bunun da nəticəsində iqtisadi artım sürətlənir, müasir texnologiyaların və idarəetmə üsullarının sürətli tətbiqi təmin edilir. İndiki inkişaf prosesində yaxın keçmişdə baş verənlərlə müqayisədə bir sıra fərqli cəhətlər özünü büruzə verir. İlk növbədə − əgər əvvəllər dünyanın əksər hissəsi qlobal iqtisadiyyatda iştirak etmirdisə, indi artıq əksər ölkələr əvvəlkindən daha çox öz sərhədlərini iqtisadi əlaqələrə (Əliquliyev, Mahmudov, 2014:178-181; 2), ticarət, maliyyə, investisiya və informasiya üçün açıq elan edir və artıq cəmiyyətin təməlini informasiya təşkil etdiyindən (Əhmədova, 2009) burada informasiya əsas iqtisadi resursa çevrilir.

"İnformasiya cəmiyyəti" anlayışı və onunla bağlı olan bəzi məsələlər, qloballaşan dünyamızda informasiyanın rolu və informasiya cəmiyyətinin Azərbaycandakı inkişaf perspektivləri "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (4), "Azərbaycan − 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyasında (5), və bu məqalənin müəlliflərdən birinin − S.F.Yusifovanın məqalələrində də öz əksini tapmışdır (Yusifova, 2018; Yusifova, 2016).

“İnformasiya cəmiyyəti” anlayışı

XX əsrin sonu − XXI əsrin əvvəllərində qlobal kommunikasiyalar və “informasiya cəmiyyəti”nin formalaşması sahəsində inqilabi dəyişikliklər baş vermişdir. “İnformasiya cəmiyyəti” sosial inkişafda yeni bir mərhələni təşkil edir ki, onun da texnoloji əsasını sənaye deyil, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları təşkil edir (8; Yusifova, 2016).

Bu cəmiyyətdə müstəqil bir dəyərə çevrilən informasiya, bir çox hallarda məlumatın qiymətləndirilməsinə, əldə edilə bilinməsinə, yəni satılıb-alınmasına səbəb olur ki, bu da onu maddi dəyərlərlə və enerji növləri ilə bərabər səviyyəyə qoyur. İnformasiya cəmiyyətinin inkişafında əsas amil vahid dünya informasiya-kommunikasiya mühitini və ümumi kiberməkanı formalaşdırmağa imkan verən internetin yaranması olmuşdur.

İnformasiya cəmiyyəti − işçilərin əsas hissəsinin məlumatların istehsalı, saxlanması və ya emalı ilə məşğul olduğu bir cəmiyyətdir ki, burada informasiya, bilik və texnologiya cəmiyyətin həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeni texnologiyaların inkişafı sayəsində təhsilin, tibbi xidmətin və sosial müdafiənin keyfiyyəti, informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə iqtisadi və dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi daha da yüksəlir, informasiya texnologiyaları sahəsində ixtisaslı kadrlar hazırlamaq üçün elm, texnologiya və texnika, mədəni və humanitar təhsil sistemi inkişaf etdirilir.

Bu gün informasiya cəmiyyəti informasiyanın istehsalı və istehlakının əsas fəaliyyət sahəsi hesab edildiyi, informasiyanın isə ən mühüm resurs olduğu cəmiyyətdir. Burada əsas məhsul informasiya və bilikdir, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması artır, qlobal informasiya məkanı yaradılır. Artıq bu gün informasiya kütləvi istehlak malına çevrilir. Cəmiyyətdə yaşayan hər kəsin istənilən növ məlumatı əldə etmək imkanı var və bu təkcə qanunla deyil, həm də texniki imkanlarla təmin edilir. İnsanlar dünyanın istənilən yerindən cəmiyyətin informasiya ehtiyatlarından istifadə edə, həyat üçün lazım olan məlumatları əldə edə bilirlər. Hər il informasiya məhsullarının, rabitə və ya informasiya texnologiyalarının istehsalında məşğul olanların sayı artır. “İnformasiya cəmiyyəti”ndə həyatın keyfiyyəti birbaşa informasiyadan və insanın ondan necə istifadə etməsindən asılıdır. Burada sosial inkişafın əsas amili elmi-texniki informasiyanın istehsalı və istifadəsidir.

Əlbəttə ki, cəmiyyətin inkişafında baş verən bu dəyişikliklər ölkələrin inkişafına istər-istəməz iqtisadiyyatda bir vaxtlar sənaye inqilabının göstərdiyi təsirdən heç də daha az təsir göstərmir. Ucuz və səmərəli rabitə şəbəkəsi firmalara müxtəlif ölkələrdə istehsalın müxtəlif komponentlərini yerləşdirməyə, eyni zamanda birbaşa təşkilati və informasiya əlaqələri saxlamağa imkan verir, əmtəə və malların birbaşa idarə olunmasını təmin edir. Müasir informasiya texnologiyaları həm də istehsalçı və istehlakçılar arasındakı fiziki təmasa olan ehtiyacı da azaldır ki, bu da son nəticədə əvvəllər beynəlxalq bazarlarda satıla bilinməyən bəzi xidmətlərin ticarətini belə mümkün edir. Eyni zamanda bu, mal və xidmətlərin dövriyyəsində xidmət xərclərini də əhəmiyyətli dərəcədə − bir neçə dəfəyə qədər azaldır.

“İnformasiya cəmiyyəti”nin bugünkü inkişafı

Bu gün kapital bazarı getdikcə qlobal və transmilli xarakter alır və artıq XXI əsrdə kapital bazarları əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin maliyyə tərəfini əks etdirən qlobal bazara çevrilmişdir. Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının artması isə eyni zamanda pul dövriyyəsinin də artırılmasını tələb edir. Hazırda dünya iqtisadi məhsulunun təxminən 20 faizi transmilli korporasiyaların törəmə müəssisələri tərəfindən istehsal olunur. Dünya ticarətinin üçdə biri ana şirkətlərlə onların xarici törəmə şirkətləri arasında, üçdə biri isə ana şirkətlərlə transmilli strateji ittifaqların bir hissəsi olan şirkətlər arasındakı ticarətin payına düşür.

XXI əsrin əvvəlində ölkənin dünya iqtisadiyyatının inkişafında tutduğu yer insan kapitalının inkişafından da çox asılıdır və bu gün ölkənin müasir dünyadakı yerini daha çox insan kapitalının keyfiyyəti, təhsilin vəziyyəti və istehsalatda elm və müasir texnologiyadan istifadə dərəcəsi müəyyənləşdirir. Bu gün məhsulun qiymətinin rəqabət qabiliyyətli olmasında əmək və xammal amillərinin xüsusi çəkisinin yüksək olması − daha az, aşağı rəqabətlilik kimi qiymətləndirilir.

Deyilənlərə və bir sıra digər müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, müasir qloballaşma prosesi dünya iqtisadi sisteminin dinamikasında sistemli dəyişikliklə xarakterizə olunur. Əgər əvvəllər sahibkarlığın uğuru daha çox istehsal amillərinin klassik kombinasiyasından asılı idisə, bu gün bu uğur, əsasən bilik elementlərinin mürəkkəb kombinasiyası, bu amillərin və texnologiyaların inteqrasiyası, kapitalın,

informasiyanın, intellektual resursların birləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Bu gün müxtəlif ölkələr informasiya cəmiyyətinə doğru irəliləyişin müxtəlif mərhələlərində yerləşiblər ki, bu da onlarda demokratik prinsiplərin və vətəndaş cəmiyyətinin əsaslarının inkişaf dərəcəsi, iqtisadiyyatın, informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının və digər əhəmiyyətli texnoloji, siyasi və sosial amillərin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. İnformasiya cəmiyyətinə daxil olma ilə bağlı proseslərinin inkişaf dərəcəsinə uyğun olaraq, müxtəlif inkişaf səviyyələrinə mailk olan ölkələr keçid dövrünün problemləri ilə müxtəlif dərəcədə və səviyyədə qarşılaşırlar. Məsələn, artıq inkişafın müasir mərhələsində inkişaf etmiş ölkələr üçün "insan böhranı" adlı fenomen yavaş-yavaş sosial inkişafın əhəmiyyətli və əvvəllər nəzərə alınmayan bir amilinə çevrilir. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayan insan böyük məlumat axınının təsirinə məruz qalır, lakin burada bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, onun bu informasiyanı tam anlamaq imkanları heç də sonsuz deyildir. Bu isə ona gətirib çıxardır ki, bəzi məlumatlar, ümumiyyətlə, şüurlu surətdə tez qavranıla bilmir. Buna görə də son zamanlar, birinci − insanların sosial-siyasi həyatın real problemlərindən dinə, transsendental fəlsəfəyə (idrakın təcrübədən asılı olmadığını iddia edən idealist fəlsəfi nəzəriyyə), virtual aləmə çəkilmələri daha tez-tez baş verir; ikinci isə − ruhi xəstəliklərlə xəstələnənlərin və intihar edənlərin sayı artır. Başqa bir problem isə ondan ibarətdir ki, yüksək texnologiyalara əsaslanan cəmiyyət inkişaf etdikcə, əhalinin bir çox təbəqələrinin sosial həyatdan kənarda qalma riski də artır. Bura, ilk növbədə, yeni rəqəmsal avadanlıq almaq və kompüter şəbəkələrində işləmək imkanı olmayan aztəminatlı vətəndaşlar daxildir. Eyni zamanda sadalanan problemlərlə yanaşı, yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməyi istəməmək və yaxud da bunu edə bilməmək problemi də mövcuddur ki, bu da istehlakçıdan yeni keyfiyyətlərə − yüksək səviyyəli mücərrəd təfəkkürə, cəld reaksiyaya, yeni texnologiyaların və texniki vasitələrin daim öyrənilməsinə hazır olmaq, daima özünün təhsilini təkmilləşdirmək kimi keyfiyyətlərə yiyələnməsi tələbi ilə bağlıdır. Əlbəttə ki, burada bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa İttifaqının bir sıra sənədlərində qeyd olunduğu kimi, məhz informasiya cəmiyyətinə keçid yeni məşğulluq imkanları da yaradır. Eyni zamanda, qloballaşma dövrünün inkişaf etmiş ölkələri üçün ən mürəkkəb və həlli mümkün olmayan sosial problemlərdən biri, əhalinin bir hissəsinin marginallaşmasıdır. Müasir şəraitdə bu, heç də ümidsiz yoxsulluq içində yaşamaq demək deyil. Söhbət "informasiyalaşmış" iqtisadiyyatda özünə yer tapa bilməyən, müxtəlif səbəblərdən çoxluq tərəfindən qəbul edilən dəyərlər və sosial münasibətlər sistemi ilə ziddiyyət təşkil edən insanlardan gedir.

XXI əsrin əvvəli üçün həyatımızda yeni olan və bundan irəli gələrək hələ az öyrənilmiş sosial problemlər də getdikcə daha da artır və kəskin xarakter alır. Bunlara misal olaraq informasiya təhlükəsizliyi problemini, insanın şəxsi həyatının İKT-dən (İKT − informasiya və kommunikasiya texnologiyaları; kompüter texnologiyası cihazlarından, habelə telekommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə həyata keçirilən informasiya ilə qarşılıqlı əlaqə prosesləri və üsullarıdır) istifadə etməklə icazəsiz müdaxilə və nəzarətdən qorunmasını (Əliquliyev, Mahmudov, 2019:21-24; 7), şüurun manipulyasiya edilməsini, informasiya cinayətkarlığını (10), informasiya xəstəliklərini, informasiya müharibələrini və s. göstərmək olar. Mütəxəssislərin fikrincə, bu gün informasiya müharibələri öz effektivliyinə görə artıq, kütləvi qırğın silahlarından istifadə edilməsi halı ilə müqayisə olunur.

Bildiyimiz kimi, informasiya mühiti informasiyanın toplanmasını, işlənməsini, müəyyən maddi daşıyıcıda təsbitini, habelə zaman və məkanda saxlanmasını və ötürülməsini təmin edən texniki vasitələr əsasında formalaşır. Tipoqrafiya, jurnalların nəşri, kataloqlar, indekslər və s. bütün bunlar elm və texnikanın müəyyən nailiyyətlərinə əsaslanırdı və cəmiyyət tərəfindən məhz məlumatın və onun tərkibində olan biliklərin ötürülməsi üçün yaradılmışdır. Müasir şəraitdə informasiyanın ötürülməsi yeni informasiya və kompüter texnologiyalarına əsaslanır ki, onun da inkişafı sayəsində prinsipcə yeni informasiya mühiti formalaşır.

Müasir dünyada bəşəriyyətin qarşısında duran əsas problemlərindən biri məhz informasiyanın kəmiyyətcə həddən çox artmasıdır. Əlbəttə ki, dünya üzrə bu artımın sürəti və həcmi haqqındakı məlumat təxmini xarakter daşısa da, onun sel, qar uçqunu xarakteri alması artıq göz qabağındadır. Hazırda dünyada yaradılan məlumatların ümumi həcmi təxmini və müxtəlif mənbələrin hesablamalarına görə 12 ayda (digər mənbələrələ görə 6 ayda) təxminən iki dəfə artır. İnformasiyanın həcminin bu cür sürətlə artması "informasiya partlayışı" adlanır.

İnformasiya aləmində kəmiyyət artımı ilə yanaşı, keyfiyyət dəyişiklikləri də baş verir. Bu, onun məzmununun, strukturunun, təqdimat formasının və məlumatların qeydə alındığı medianın dəyişməsində özünü göstərir. Məlumatın məzmununun dəyişməsində bir sıra məqamları qeyd etmək lazımdır. Bunlar:

1. İnformasiyanın beynəlmiləlləşməsi və qloballaşması baş verir;
2. Cəmiyyətin informasiya ehtiyatları genişlənir, yeni informasiya məhsulları və xidmətləri yaranır;
3. Məlumatın yenilənməsi sürəti artır;
4. İnformasiyanın differensasiyası və ixtisaslaşması əhəmiyyətli dərəcədə artır və s.

Həyatımızda baş verən proseslər "informasiya cəmiyyəti"nin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi çalarlara da malik olduğunu özündə büruzə verir. Belə ki, XXI əsrdə dünyanı obyektiv şəkildə əks etdirən yüksək keyfiyyətli informasiyanın əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə yanaşı, həcminin təhrif olunmuş, deformasiyaya uğramış məlumatların həcmi də getdikcə artır ki, bu da bir tərəfdən həmin məlumatı yaradanların subyektiv yanaşmasından, onların qeyri-obyektiv və ya səriştəsiz olmalarından, digər tərəfdən isə həmin məlumatın məqsədyönlü dezinformasiya xarakterli olması səbəbindən baş verir. "İnformasiya cəmiyyəti"ndə mövcud olan digər bir mənfi çalar isə ayrı-ayrı fərdlərin və ya kiçik insan qruplarının, məsələn, hakerlərin dövlət arxivlərinə müdaxilə etmələrini, hərbi və ya kəşfiyyat xarakterli məlumatların ələ keçirilməsini, bank sistemlərini sındıraraq özlərinin hesablarına böyük məbləğdə pul köçürə bilmələrini, ayrı-ayrı insanların şəxsi məlumatlarının və foto şəkillərinin icazəsis, gizli, oğurluq yolu ilə ələ keçirilməsini və s. göstərə bilərik (informasiya texnologiyalarının şəxsi həyata nüfuz etməsi fərdi məlumatların toxunulmazlığına təhlükə yaradır. "İnformasiya cəmiyyəti"nə necə yanaşmağımızdan asılı olmayaraq, onun inkişafındakı əsas tendensiyalar həmişə bizdə bir tərəfdən sevinc, fərəh, heyranlıq hissi oyadırsa, digər tərəfdən o, bizdə hiddət, qəzəb, ikrah hissinin yaranmasına da səbəb olur). Müasir medianın ictimai şüurun formalaşmasına dağıdıcı təsir göstərə bilmək imkanını da kənara atmaq olmaz.

Cəmiyyətin "informasiya cəmiyyəti"nə keçidi zamanı insanlar bəzən belə bir əhəmiyyətli problemlə də üzləşə bilirlər: insanların bir qismi yeni bilik və texnologiyalardan istifadə edə bilənlərə və bu cür bacarıqlara malik olmayanlara bölünür ki, bunun da nəticəsində informasiya texnologiyaları kiçik bir sosial qrupun əlində cəmləşir, bu isə gələcəkdə müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olur (hələlik, bu özünü əsasən işçinin işə qəbulunda daha çox göstərir).

Bu gün keyfiyyətsiz və ya kifayət qədər yüksək keyfiyyətli, lakin lazımsız, zəruri olmayan informasiya artıq (lazımsız) informasiya kimi qəbul edilir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz "informasiya partlayışı"nın da baş verməsinin ən mühüm səbəblərindən biri, məhz bu böyük həcmdə lazımsız məlumatın mövcud olması və əhaliyə təqdim edilməsidir.

Beləliklə, sivilizasiyanın informasiya baxımından indiki inkişaf mərhələsinin informasiya böhranı ilə müşayiət olunduğunu iddia etmək olar. İnformasiya böhranı "informasiya aclığı" və "informasiya partlayışı"nın ziddiyyətli vəhdətində, yəni onun həddindən artıq istehsalı şəraitində, informasiyanın çatışmazlığında özünü büruzə verir. Bu fenomenin necə adlandırılmasından asılı olmayaraq "informasiya partlayışı" və ya "informasiya böhranı" − informasiya kommunikasiyalarının inkişaf tarixi göstərir ki, əlifbanın (yazının) yaranması ilə müxtəlif dillərdə yığılmış məlumatın həcmi və onun ayrıca götürülmüş şəxs tərəfindəm mənimsənilməsinin məhdud imkanları arasında ziddiyyət yaranmışdır. XX əsrin sonundan etibarən daha sürətli olan elektron informasiyanın meydana çıxması ilə bu ziddiyyət daha da kəskinləşmişdir. Müasir informasiya böhranını bütün əvvəlkilərdən fərqləndirən mühüm xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, bu XX əsrin ikinci yarısından sonra ETİ-nin təsiri ilə elm və texnikada baş vermiş ciddi daxili dəyişikliklərin nəticəsində baş vermişdir.

İnformasiyanın xarakterində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri də böyük əhəmiyyətə malikdir. Peşəkar fəaliyyətdə qarşıya çıxan məsələləri həll etmək üçün bu gün mütəxəssisə təkcə ixtisası ilə bağlı məlumata deyil, həm də əhəmiyyətli miqdarda əlaqəli (bir-birinə çox yaxın, qonşu) informasiyaya da ehtiyac duyulur. Alimlərin fikrincə, mütəxəssis, alim üçün zəruri olan informasiyanın həcminin artması, fərdin onu emal etmək (baxmaq, qiymətləndirmək, təhlil etmək, onun əsasında yeni biliklər yaratmaq) qabiliyyətini xeyli üstələyir.

Bu gün informasiyaya və biliyə yiyələnmək, geniş əhali kütləsi üçün sosial əhəmiyyətli informasiyanın əlçatanlığını təmin etmək − bunlar qarşıdakı onilliklərdə sivilizasiyanın inkişafı üçün vacib olan iki əsas vəzifədir. XXI əsrdə peşəkar ixtisaslı mütəxəssis o şəxsi hesab etmək olar ki, o, peşəkar bilik və bacarığı

ilə yanaşı, informasiya cəmiyyətinin onun qarşısında açdığı yeni imkanlardan öz fəaliyyətində səmərəli istifadə etmək bacarığına da malik olsun. Müasir dövrdə informasiya cəmiyyətinin mütəxəssisin qarşısında açdığı yeni imkanlar içərisində, ilk növbədə korporativ, milli və beynəlxalq informasiya şəbəkələri tərəfindən təmin edilən müxtəlif növ informasiya ehtiyatlarından istifadə imkanları və bacarığını göstərmək olar.

Nəticə

Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, bu gün bütövlükdə informasiya mədəniyyəti və onun zəruri komponenti olan informasiya səriştəliliyi cəmiyyətin yeni informasiya mühitində şəxsiyyətin uğurlu sosiallaşmasını şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilir. Bildiyimiz kimi, əvvəllər bu tələblər cəmiyyətin bütün üzvlərinə deyil, yalnız özünü informasiya sahəsində peşəkar fəaliyyətə hazırlayanlara şamil edilirdi.

Beləliklə, cəmiyyətin yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşması və fərdin informasiya səriştəsi mürəkkəb, çoxölçülü, bir-biri ilə əlaqəli problemlərdir və onların həlli ölkənin milli və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, elmin və iqtisadiyyatın inkişafı, mədəniyyətin qorunub saxlanması problemi, o cümlədən həyatı və fəaliyyəti artıq bu gün prinsipcə yeni informasiya mühitində cərəyan edən insanın peşəkar və şəxsi uğurları ilə sıx bağlıdır. Yəni, artıq XXI əsrdə həyatımızı bu informasiya texnologiyalarından kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil və onun bütün sahələrdə tətbiq edilməsi prioritetdir (11; Yusifova, 2018: 49-52). Dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin 3 saylı DOST mərkəzinin açılışında Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsində (19.05.2020-ci il) qeyd etdiyi kimi, "...bu sahə, hər kəs bunu bilməlidir, gələcəyə atılan addımdır. Biz gecikə bilmərik, yubana bilmərik, geciksək uduzarıq. Ona görə bütün resurslarımızı, o cümlədən maliyyə, intellektual və kadr resurslarımızı səfərbər etmişik. Əminəm ki, gələcək illərdə Azərbaycan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində liderlik mövqelərini daha da möhkəmləndirəcək" (12).

Ədəbiyyat

1. Əliquliyev, R.M., Mahmudov, R.Ş. (2014). İnformasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın transformasiyası məsələləri − "Elektron dövlət quruculuğu problemləri". I Respublika elmi-praktiki konfransı, Bakı, s.178-181.
2. Məmmədov, M.M. İnformasiya iqtisadiyyatı. https://drive.google.com/file/d/0B1n5hFtntvn-CWGhJZkVoYlRac2s/view?resourcekey=0PHYN8P9KRph3uCChbvOePw
3. Əhmədova, A.S. (2009). İnformasiya cəmiyyətinin qurulmasında informasiyalaşdırmanın rolu və dövlət siyasəti. Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, № 3(27), s.163.
4. "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 3 aprel 1998-ci il, № 460-IQ. https://e-qanun.az/-framework/3525
5. "Azərbaycan − 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. https://azertag.az/sites/default/files/Bolmeler/inkishaf-konsepsiyasi_2020.pdf
6. Yusifova, S.F. (2018). "İnformasiya cəmiyyəti" və Azərbaycan. "Geostrategiya" aylıq ictimai-siyasi jurnal, Bakı, № 05(47), sentyabr-oktyabr, s.49-52.
7. Yusifova, S.F. (2016). Qloballaşan dünyamızda informasiyanın rolu. Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və cəmiyyətin həyat tərzidir. IV Beynəlxalq Elmi Konfrans, Azərbaycan Universiteti, Bakı, s.77-82.
8. İnformasiya cəmiyyəti və onun inkişaf mərhələləri. http://benbiliyordummu.blogspot.com/-2018/11/informasiya-cmiyyti-v-onun-inkisaf.html
9. Əliquliyev, R.M., Mahmudov, R.Ş. (2019). Milli mentalitetdə fərdi məlumatların yeri və onların mühafizəsi problemləri. "İnformasiya təhlükəsizliyinin aktual multidissiplinar elmi-praktiki problemləri". V Respublika Konfransı. Bakı, s.21-24.
10. Qadağan olunmuş xəbərlərə görə cərimə və bloklanma. https://qaynarinfo.az/az/bu-xeberleri-yaymaq-qadaandir-cerime-tetbiq-olundu

11. Hacıyev, T. Müstəqil İKT-si və rabitəsi olan Azərbaycan. https://news.milli.az/hitech/ 314143.html
12. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 3 saylı DOST mərkəzinin açılışında iştirak ediblər. https://azertag.az/xeber/ Prezident_ Ilham_Aliyev_ve_birinci_xanim_Mehriban_-Aliyeva_3_sayli_DOST_merkezinin_ achilisinda_istirak_edibler__YENILANIB_VIDEO-1491589

Göndərildi: 17.05.2022 Qəbul edildi: 26.08.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/82/21-26

Gülnar Ramiz qızı Qəmbərova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

TOFİQ MAHMUDUN NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN UŞAQ ƏDƏBİYYATI KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ

Xülasə

Ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq geniş şəkildə inkişaf edən Azərbaycan uşaq nəsri olduqca maraqlı və zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Xalqın tarixi və mənəvi dəyərlərini uşaqlara sevdirmək kimi nəcib məqsədlər axtarışında olan uşaq nəsrinin təşəkkülü maarifçilik ideyalarının yayılması və təbliği, həmçinin yeni dərsliklərin, müntəxəbatların tərtibi, yeni tipli məktəblərin açılması uşaq mətbuatı yaratmaq ideyasının gerçəkləşməsi ilə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Məqalədə ötən əsrin 70-80-ci illərində məhsuldar yaradıcılığı ilə səciyyələnən Tofiq Mahmudun uşaqlar üçün yazdığı nəsr əsərlərinin ideya-məzmun xüsusiyyətləri təhlil edilir, onların uşaqlara aşıladığı didaktik-tərbiyəvi əhəmiyyət tədqiqata cəlb edilir.

Açar sözlər: *Tofiq Mahmud, uşaq ədəbiyyatı, nəsr, maarifçilik, əxlaqi-didaktik*

Gulnar Ramiz Gambarova

Analysis of Tofiq Mahmud's prose works in the context of children's literature

Abstract

Azerbaijani children's prose, which has been widely developing since the beginning of the last century, has gone through a very interesting and rich development path. The formation of children's prose, which aims to make children love the history and moral values of the people, was directly related to the spread and propagation of the ideas of enlightenment, as well as the compilation of new textbooks and textbooks, the opening of new types of schools, and the realization of the idea of creating a children's press. The article analyzes the idea-content features of the prose works written for children by Tofig Mahmud, who was characterized by his prolific creativity in the 70s and 80s of the last century, and the didactic-educational importance they instilled in children is involved in the research.

Keywords: *Tofig Mahmud, children's literature, prose, enlightenment, moral and didactic*

Giriş

XIX əsrdə yaranan uşaq nəsrində daha çox folklor və klassik ədəbi ənənələrdən bəhrələnməni müşahidə ediriksə, nisbətən sonrakı dövrlərdə gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün bir sıra maraqlı nəsr nümunələrinin yarandığını qeyd etmək olar. Qələmə alınmış bu əsərlər uşaq nəsrinin məzmun və formaca zənginləşməsinə, müstəqil bir sahə kimi genişlənməsinə səbəb oldu. Yeni tipli Azərbaycan nəsri humanizm, insana məhəbbət ideyaları, mənəvi keçmişə – kökə, folklora maraq üzərində təşəkkül tapmışdı. Bu isə öz növbəsində XX əsrdə inkişaf edən realist nəsr üçün bədii-estetik zəmin rolunu oynadı.

XX əsrin əvvəllərində yaranan nəsr əsərlərində elmin, məktəbin əhəmiyyəti xüsusi idi. Nasirlər uşaqların bilik səviyyəsinə və zövqünə uyğun olaraq yazdıqları bu əsərlərdə "...ən çox insanların daxili dünyasına nüfuz etməyə çalışmış, böyük və kiçikyaşlı adamların mənəvi aləmini təsvir predmetinə çevirərək onların hiss və həyəcanlarını, duyğu və düşüncələrini, yaşantılarını bədii söz vasitəsilə əks etdirməyə cəhd göstərmişlər" (Nəbiyev, 1987:89).

30-cu illər üçün səciyyəvi olan uşaq nəsrinin əsas qəhrəmanı inqilabçı surəti idi. Bu sahənin qarşısında duran əsas problemlərdən biri inqilabi mübarizənin bədii inikası idi. Ancaq yaradılmış obrazlar bir-birinə bənzəyirdi, bu isə öz növbəsində sxematik təsvirin yaranmasına səbəb olurdu. Siyasi-ideoloji təbliğat işinə xidmət edən bu əsərlər sonralar öz yerini vətənpərvərlik mövzularında yazılmış nəsr əsərlərinə verdi.

Bildiyimiz kimi, ötən əsrin 40-50-ci illəri İkinci Dünya müharibəsinə təsadüf edir. Müharibənin mənəvi yaraları uşaq nəsrimizin də mühüm mövzularına çevrildi. Müharibənin geniş canlı lövhələri, ön və arxa cəbhədə baş verən hadisələr, döyüşçü surətləri, düşmənə qarşı ümumxalq nifrəti, insanların mənəvi aləmi, nəcib insani sifətlər, sədaqət, mətanət, müharibənin çətinliklərinə sinə gərmək və s. uşaq nəsrinin aparıcı mövzularına çevrildi.

50-ci illərdə yaranan uşaq nəsrinin inkişaf prosesi üçün klassik irsə sağlam və yaradıcı münasibət, folklorla qırılmaz canlı əlaqə, ondan düzgün ideya-estetik meyarla istifadə də səciyyəvidir.

Bu illər ərzində uşaq yazıçılarımız sanki ədəbiyyatın mövqeyini müəyyənləşdirmiş, nəsrin ictimai məzmununu, mənəvi dəyərini gücləndirmiş, mükəmməl, bitkin nəsr əsərləri yaratmış, ardıcıl olaraq yeni bəşəri mövzulara müraciət etmişlər. Həyatın ayrı-ayrı hadisələrinə fəlsəfi baxış güclənmişdi, həyat müşahidələri daha real şəkildə qeydə alınırdı. Yəni uşaq bədii ədəbiyyatının idraki əhəmiyyəti daha aydın hiss olunmağa başladı. Bu illərdə yaradılmış Azərbaycan uşaq nəsri janr və üslub baxımından çox rəngarəngdir (Xəlil, Əsgərli, 2007:78).

60-cı illər və sonrakı illərdə müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına, o cümlədən uşaq nəsrinə yeni ab-hava gətirə bilən qələm sahiblərinə böyük ehtiyac var idi. Yeni dövrün tələbi kimi görünən bu aktuallıq hissi həm ədəbiyyatşünasları, həm də nasirləri narahat etməyə bilməzdi. Mətbuatda nəşr olunan hekayələr müxtəlif müəlliflərə məxsus olsa da, onların quruluşu, ifadə tərzi də oxşar təsir göstərir. Oxucunun bu monotonluğu ədəbiyyata maraq aşılayır. Bu dövrdə nəsr sahəsində yeni ədəbi mühit yaratmaq istəyi aydın sezilirdi.

Yaradıcılığa dünya xalqlarının ədəbiyyatından başlayan gənc yazarlar istifadə baxımından "ədəbiyyat nə dərəcədə real olmalıdır?" sualının həllinə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşırdılar. Ədəbi-nəzəri baxışlarına görə bir-birindən bir qədər fərqli olan bu yazıçıların forma və üslubları fərqlidir. Keçmiş SSRİ-nin bir hissəsi olan bütün xalqların ədəbiyyatında yaranan yeni bir proses var idi və bu da ədəbiyyatımızın təbii ədəbi oyanışının formalaşması və inkişafının yeni istiqamətini müəyyənləşdirdi. Ədəbiyyatla ayaqlaşan, "sosialist realizmi"nin siyasi və ideoloji çirkabından xilas olmağa cəhd edən yazıçılar real həyat hadisələrini ədəbiyyata gətirməyə çalışırdılar (Həbibbəyli, 2020:5).

Bu dövrdə yaranan uşaq ədəbiyyatının inkişafı əvvəlki illərin ədəbiyyatından fərqlənir. Bu dövrün uşaq nəsri istər janr baxımından, istərsə də mövzu cəhətdən olduqca rəngarəngdir. Artıq yaranan əsərlərdə insana, onun daxili aləminə diqqət dərinləşdi, xüsusilə, milli-mənəvi dəyərlər qabarıq şəkildə təzahür etməyə başladı. Əvvəlki onilliklərdəki sxematik, quru, şablon bədii vasitələri obrazın daxili dünyasının açılmasına yönələn sənətkarlıq tələblərinə ciddi fikir verildi.

Yeni ədəbi nəslin nümayəndələri T.Mahmud, Z.Xəlil, Ə.Səmədli, M.Aslan, N.Süleymanov, E.Mahmudov, Ə.Babayeva, M.Aslan, B.Həsənov, Ə.Əhmədova, A.Mansurzadə, İ.Hümmətov, Həbibə, X.Hasilova, T.Ağayev, F.Tarverdiyev və başqaları xalqımızın əsrlər boyu formalaşan milli-mənəvi dəyərlərini müasir estetik tələblər baxımından ədəbiyyata gətirdilər, əsasən hekayə və ədəbi nağıllar vasitəsilə kiçikyaşlı oxucuların bədii zövqünə, onlarda yeni milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına təsir etdilər (Vurğun, 2005).

Yeni yazılan əsərlərdə uşaq obrazları əvvəlki onilliklərdən fərqli olaraq daha mükəmməl təsir bağışlayır, süni, uşaq və yeniyetmələrin marağından uzaq olan dialoqları daha maraqlı, canlı, günün tələblərinə cavab verən dialoqlar əvəz etdi. Bədii obrazların hamısı öz bilik və yaş həddinə uyğun danışmağa başladı ki, bu da uşaq bədii nəsrinin yeni inkişaf yolunda olduğunun göstəricisi oldu. Bu da ilk növbədə milli ədəbiyyatımızın məhdud çərçivədən, şəxsiyyətə pərəstişin buxovundan, ən əsası isə dar çərçivədən azad olduğunu göstərirdi.

Akademik Məmməd Cəfər "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" adlı məqaləsində bu dövrü geniş təhlil edərək bu sahədə fəaliyyət göstərən gənclərin yaradıcılığı haqqında yazırdı: "İki qurultay arasında uşaq yazıçılarının sıraları kadr cəhətindən xeyli artmışdır. Son dörd ildə təkcə "Pioner" və "Göyərçin" jurnallarında 150-dan artıq müəllif iştirak etmişdir ki, bunlann əksəriyyəti gənclərdir və ya uşaq ədəbiyyatı sahəsində yaradıcılıq təcrübələri etibarilə gəncdirlər. Bunlardan Cahangir Məmmədov, Zahid Xəlil, Əmir Mustafayev, Ağəddin Əliyev, Rəfiq Zəka və bir çox başqalarını göstərmək olar" (Cəfərov, 2019:78).

Bu dövrdə Azərbaycan uşaq nəsri ilə fəal şəkildə məşğul olanlar arasında Tofiq Mahmud yaradıcılığı xüsusilə seçilir. Müxtəlif illərdə şeir, povest, hekayə, poema, nağıl, əfsanə və s. nəsr formasında əsərlərdən

ibarət kitablar çıxaran müəllifin nəsr yaradıcılığı olduqca çoxşaxəli və rəngarəngdir. Həmin kitablardan "Yola çıxıram" (1959), "Dibçək" (1962), "Buzovna qayaları" (1963), "Utancaq oğlan" (1964), "Açıqdır pəncərəm" (1966), "Alpinistlər" (1967), "Meşədə səs" (1969), "Dalğalar" (1976), "Pəncərəyə toxunan budaq" (1978), "Yerə dağılan muncuqlar" (1983), "Gecə qapı döyülür" (1988), "Uzaqda ucalan dağlar" (1991) və s. adlarını qeyd edə bilərik.

Onun nəsr əsərlərini yaş səviyyəsinə görə səciyyələndirsək, həm yeniyetmələr, həm də uşaqlar üçün uyğunluğunu qeyd edə bilərik. Tofiq Mahmudun nəsr əsərlərini janrına görə belə təsnif edə bilərik:

1) Hekayə janrında yazılan əsərlər ("Yerə dağılan muncuqlar", "Meşədə stansiya", "Yağışın nəğməsi", "Kitab mağazasında", "Süsən çiçəkləri", "Dənizə ezamiyyət", "Çanta əhvalatı", "Heyrət", "Yolda", "Son güllə" və s.);
2) Povest janrında olanlar ("Tibb bacısı Leyli", "Dəniz səyahəti", "Gecə qapı döyülür", "Uzaqda ucalan dağlar", "Hil-hil meşəsinin payızı" və s.);
3) Nağıl janrında olanlar ("Arı adam" haqqında nağıllar silsiləsi);
4) Əfsanə janrında olanlar ("Balaca sərkərdə", "Çinar ömrü", "İşıqlı oğlan", "Sehirli meşə", "Bir şamın sirri" və s.) (Mahmud, 1978).

Tofiq Mahmud nəsrində başlıca məziyyət insan amilidir. Onun povest və hekayələrində həyat problemlərinin həlli yolları təsvir edilmişdir. O, bu əsəsrləri ilə uşaq nəsrində yeni cığır açmağa nail oldu. Tofiq Mahmud nəsrin sosial məzmununu və mənəvi dəyərini gücləndirməklə yeni ədəbiyyatın mövqeyini müəyyənləşdirmiş, bəşəri mövzulara ardıcıl müraciət etməklə daha dolğun, bitkin nəsr əsərləri yaratmağa nail olmuşdur. Onun əsərlərində həyat hadisələrinə, insan və lirik-emosional, mənəvi-psixoloji baxışın güclü olduğunu müşahidə etdik.

Tofiq Mahmudun yazıb yaratdığı dövrdə Azərbaycan uşaq nəsrinin çox hissəsini hekayə janrında yazılmış əsərlər təşkil edir. Çevik və operativ janr olan hekayə güclü təsirə və geniş sənətkarlıq imkanlarına malikdir. Uşaq yazarları məhz bu səbəbdən tez-tez bu janra müraciət edirlər. Həm də uşaqlar üçün yazılmış hekayələr həcminə görə qismən kiçik olur, orada bir neçə obraza rast gəlmək olur. Təsvir olunan əhvalatda hadisə sayı az olur ki, uşaqlar asanlıqla mənimsəyə bilsinlər.

Tofiq Mahmud nəsrində hekayə janrında yazılmış əsərlər çoxluq təşkil edir. Müəllifin "Yerə dağılan muncuqlar", "Yapon şalı, rəngbərəng işıqlar və konfetlər", "Meşədə stansiya", "Yağışın nəğməsi", "Kitab mağazasında", "Dənizə ezamiyyət", "Qamışlıqlar arasında", "Çanta əhvalatı" və s. uşaqlar üçün yazılmış hekayələri vardır. Bu əsərlər ideya, mövzu xüsusiyyətlərinə görə olduqca maraqlıdır.

Tofiq Mahmudun yazdığı hekayələr mövzu və problematika baxımından digər əsərlərlə oxşar olsa da, hadisələrə müxtəlif prizmadan yanaşır, onları özünəməxsus şəkildə təsvir və təqdim edərək oxucuların ixtiyarına verir. Bu dövrün nasirlərinin əsas cəhəti problemə müasir kontekstdən yanaşmaq, mövzuya yeni baxış bucağından baxmaq, hadisələri kiçikyaşlı oxucuların yüksək bədii, estetik zövqü səviyyəsindən təhlil etmək, onların diqqətini çəkəcək daha uyğun maraqlı bədii formalar axtarıb tapmaq idi. Tofiq Mahmudun ailə-məişət, elm-təhsil, əxlaqi-tərbiyəvi, milli-mənəvi dəyərlər və s. mövzularda yazdığı hekayələr ümumilikdə dövrün ab-havasını özündə əks etdirirdi.

Oktyabr "inqilabı", Böyük Vətən müharibəsi, Lenin kimi mövzuların üstünlük təşkil edtiyi bir dövrdə yeni məzmunda əsərlər ərsəyə gətirməyə müvəffəq olan Tofiq Mahmud didaktik məzmunlu əsərlər yazmağa önəm verir, hekayələrində təlim-tərbiyə məsələlərini önə çəkirdi ki, bu da uşaq ədəbiyyatında ən önəmli problem kimi daim vacib məsələ olmuşdur. Uşaq yazarlarının əsas mövzusu kiçikyaşlı oxucularda elmə həvəs yaratmaq, kitabın, mütaliənin hər zaman biliklərin yeganə mənbəyi olduğunu anlatmaq, təhsilin insan həyatında mühüm amil olduğunu onlara aşılamaq idi. Bunun üçün müəlliflər obrazların dili ilə, yaratdıqları qəhrəmanların nümunəvi davranışlarını göstərməklə qoyulan problemin həllini verməyə çalışırdılar (Mirzəyev, 1999).

Tofiq Mahmud da digər uşaq yazarları kimi bu maraqlı üsuldan istifadə edərək elmə, təhsilə həvəs yaradacaq məzmunda əsərlər yaratmışdı.

T.Mahmud "Kitab mağazasında" hekayəsində olduqca maraqlı mövzuya toxunmuşdur. Fuadın anası onu tək böyütsə də, heç nədən korluq verməmiş, atasızlığı hiss elətdirməmişdir. Ancaq Fuad anasının fədakarlığını dərk etmir, dərsə getmir, bütün günü dostları ilə əylənir, tüfeyli həyat keçirir. O, anasının çəkdiyi əziyyəti qiymətləndirməkdənsə, onun verdiyi xərcliklə öz gününü keçirir, bütün gün gəzir,

əylənir, hətta əylənmək üçün pulu da anasından alır. Ana artıq usanır, baş verənlərə tab gətirmirdi. Çünki Fuadın atası mütailəyə həvəsli, kitabları çox sevən biri olsa da, Fuadın belə məsuliyyətsiz, bivec olmağı anaya təsir edirdi. Və bir gün Fuad yenə pul istəyəndə ana ona etiraz edir:

– Sənə pul nə üçün lazımdır? Açıq de.
– Yoldaşlarımla gəzməyə gedəcəm.
– Gəzmək üçün bir manat verə bilərəm.
– Bir manat? Eh, o heç tramvay pulu da deyil, barı bir beşlik.
– Yox, Fuad, pulum yoxdur (Mahmud, 1976:249).

Bu söhbətdən sonra Fuad artıq anasından pul istəməyə utanır. Ancaq günlərlə qanıqara gəzir, pula ehtiyacı olduğundan kostyumlarını satır, sonra atasının sevə-sevə aldığı kitabları satmaq qərarına gəlir. Ancaq ordakı satıcı Fuadın bir şəxsiyyət kimi dəyişməsində mühüm rol oynayır, həyatını naz-nemət içərisində keçirmiş, əyləncədən başqa bir şey düşünməyən, qayğısı olmayan Fuad həmin ağsaqqal sayəsində əsl həqiqəti dərk edir. O, Fuadın atasının kitaba, mütailəyə verdiyi dəyərdən bəhs edir, elmin onun üçün vacib amil olduğunu vurğulayır: “İyirmi beş il bundan qabaq... Onda da qış idi. Atanın əynində köhnə bir pencək, soyuqdan əsə-əsə gəldi, bu kitabları aldı... Birinə pulu çatmadı. Mən ona hədiyyə verdim... Rəhmətlik həmişə gəlirdi, həmişə... Boğazından, əynindən kəsib alırdı. Bəs sən niyə satırsan? Sənin ki, 4 hər şeyin var?!” (Mahmud, 1978:250). Bu sözlərdən təsirlənən Fuad vicdan əzabı çəkir, kitablarla geri qayıdarkən anasının onlara necə sevinclə, həyəcanla sarıldığını görür.

Belinskinin təbirincə desək: “...yaxşı uşaq ədəbiyyatı odur ki, həm balacaların xoşuna gəlsin, həm də böyüklərin, özü də yalnız uşaqlara məxsus olmasın, hamı üçün olsun” (Belinski, Vissarion, 1979:78). Tofiq Mahmud da bu hekayədə yalnız elmə, kitaba, təhsilə həvəs yaratmır, eyni zamanda, şəxsiyyətin təkamülünü, müsbət keyfiyyətlərə doğru dəyişməsini ustalıqla nümayiş etdirir, bununla da uşaq ədəbiyyatında əsas motiv olan tərbiyələndirmə üsulundan istifadə edir. Bu vasitə isə hekayənin həm böyüklər həm də kiçiklər üçün yazılmasını aktuallaşdırır.

Sovet dövründə uşaq nəsr əsərləri yaradan yazıçılar sovetlər ölkəsində özünü büruzə verməyə başlayan yeni dövrün ruhuna uyğun tərbiyə olunması, uşaqlarda Vətənə, millətə məhəbbət, milli-mənəvi dəyərlərə və milli şüura sədaqət, həyatda şəxsiyyət kimi formalaşmaq kimi məsələlər prioritet təşkil edirdi. Janr baxımından hekayələrə üstünlük verən yazarlar yeri gəldikdə povest və ədəbi nağıllara da müraciət edir, yaratdıqları əsərlərdə, ilk növbədə, hər hansı bir problemə müasir prizmadan yanaşmaq, uşaqlarda milli özünədərki formalaşdırmaq məqsədi güdür, ən önəmlisi elm və təhsilin insan həyatında nə dərəcədə mühüm amil olduğunu kiçikyaşlı oxuculara çatdırırdılar. Ümumi problemə müxtəlif prizmadan yanaşan yazarlar, öz sələflərinin qələminə sadiq qalır, yeri gəldikdə isə onlara müxalifət təşkil etməkdən çəkinmirdilər.

Azərbaycan uşaq nəsrində məktəb həyatından hekayələrə çox az hallarda təsadüf olunur. Məktəb həyatı, şagirdlərin bir-biri ilə əlaqəsi, müəllim-şagird münasibəti mövzusu Tofiq Mahmud yaradıcılığında mühüm mövqeyə malikdir. O, tələbələrin xarakteri və psixologiyasını daha yaxından şərh etmək üçün hadisələrin dərinliyinə nüfuz edir, problemin mahiyyətini açmağa nail olur. “Yerə dağılan muncuqlar” hekayəsi, “Dəniz səyahəti” povesti belələrindəndir.

“Yerə dağılan muncuqlar” hekayəsində müəllif müəllim-şagird münasibətlərini əsas mövzu obyekti seçib. Zöhrə müəllimə kimya dərsində bədii əsər oxuyan Şəfəqə bərk qəzəblənir, onun dərslə yox, başqa məşğuliyyətlərlə məşğul olmasını ona irad tutur. Şəfəqsə kimya fənnini sevsə də, bədii əsərlərə böyük maraq göstərir, bu əsəri böyük şövq və həvəslə mütaliə edir. Şəfəqin oxuduğu kitabı dostu Namiq ona hədiyyə etmişdir. Bu isə digər sinif yoldaşları Sədrəddinin heç xoşuna gəlmir, müəllimlərə Şəfəqin dərsdən uzaqlaşdığı, ancaq bədii əsər oxuduğu barədə yanlış məlumat verir. “Yerə dağılan muncuqlar” kitabının müəllifi ilə görüş “Mendeleyev dərnəyi” məşğələsi ilə eyni günə təsadüf edir. Şəfəq yazıçı ilə görüşməyə üstünlük verir. Zöhrə müəllimə yazıçıya müraciətlə deyir:

– “Hörmətli yazıçı! Sizin kitabınızdakı Şəfəq, bizim məktəbdə təhsil alan Şəfəq adlı qıza mənfi təsir göstərib. Başlayıb muncuqlar düzəltməyə. Kimyadan soyuyub. Halbuki söz vermişdi ki, ən yaxşı kimyaçı olacaq. İndi fikri-zikri hardadır, heç bilmirəm. Siz buna necə baxırsınız?!” (Mahmud, 1983:234).

Yazıçı Şəfəqi çağırıb ona bir neçə sual verəndən sonra müəyyən etdi ki, kitab Şəfəqə pis təsir etməyib. Əksinə, onun ətraf aləmin gözəlliklərini duyma qabiliyyətinin formalaşdırılmasına imkan yaradıb, Şəfəqdə kimyanın köməyilə təzə muncuqlar yaratmaq kimi ideyanın yaranmasına rəvac verib.

Böyük kimyaçı alim Yusif Məmmədəliyevin xatirə gecəsinə yaxşı hazırlaşan Şəfəq sözün əsl mənasında həm müəllimini, həm də tədbir iştirakçılarını təəccübləndirir. O, alim haqqında maraqlı faktlar toplamış, öz məruzəsində onun elmi fəaliyyətini geniş şəkildə işıqlandırmışdır. Qısa və maraqlı məruzəsi ilə hamının diqqətini cəb etməyi bacaran Şəfəq müəllimlə aralarında olan soyuq münasibəti dəf etməyi bacarır.

Sonralar Şəfəqin boynunda rəngbərəng, parlaq, qəribə formalı muncuqlardan ibarət boyunbağı görən Zöhrə müəllimə təəccübünü gizlədə bilmir, "Nə qəşəngdir! Afərin, Şəfəq!" – deyir. Mendeleyev cədvəlində verilən hər şeyi ətraflı izah edən Şəfəq müəlliminin rəğbətini qazanır, öz hazırladığı boyunbağını ona hədiyyə edir.

Bu hekayədə müəllif yeniyetməliyə yeni addım atan orta məktəb şagirdlərinin həyata baxışlarını, tükənməz sevgisini, arzularını, onların mənəvi saflığını, nəcibliyini, reallığa fərdi yanaşmalarını canlı boyalarla qələmə almışdır. Fikrimizcə, burda yaradılan yazıçı obrazı elə müəllifin özüdür. Müəllif öz obrazını yaratmaqla hadisələrə müdaxilə edir, bununla da oxucu ilə səmimi münasibət qurmağa müvəffəq olur.

"Yapon şalı, rəngbərəng işıqlar və konfetlər" adlı hekayəsinin mövzusu da maraqlı süjet üzərində qurulmuşdur. Bir ailənin timsalında müəllif insanlar arasındakı münasibəti, doğmalığı əxz etməyə çalışmışdır. Atanın paytaxtdan gəlişi zamanı övladlarına aldığı bər-bəzəkli şəfəqli lentlər, sıra-sıra işıqlar, ulduzlar, kağızdan düzəldilmiş quşlar, dovşanlar və bir çox hədiyyələr uşaqların sonsuz sevincinə səbəb olur.

Bu hekayədə müəllif valideyin-övlad münasibətlərini ön plana çəkir. Uşaq psixologiyasının formalaşmasında əsas amil olan valideyn sevgisini vurğulayır, uşaqların xırda şeylərdən belə xoşbəxt ola biləcəyi qənaətinə gəlir. Atanın övladlarına hədiyyə aldığı yolka ağacı yeni il axşamında bəzədilir, hamı tərəfindən sevinclə, maraqla qarşılanır. Onun bəzəkləri, rəngbərəng yanıb-sönən işıqları uşaqların sevgiylə, maraqla yolkaya baxmasına, onun ətrafında dövrə vurmasına, bu gözəllikdən zövq alaraq atalarına təşəkkür etmələrinə səbəb olur.

"Meşədə stansiya" hekayəsində Coğrafiya İnstitutunun meşədə yaratdığı stansiya vasitəsilə torpağı, yağışı, ağacı, havanı müşahidə etmək, təcrübə aparmaq, öyrənmək üçün göndərdiyi nümayəndələri Murad dayı əvvəlcə tanımır, onlara qəzəblə deyir:

– "Sən kimsən? Murad dayı qəzəblə soruşdu, qızın çaşıb qaldığını, dinmədiyini görüb qızışdı.
– Meşə istirahət yeridir? Kim ixtiyar verib ki, həyət salasınız, ev tikəsiniz. Kim, soruşuram, kim?
– Bizim institut.
– Hansı institut?! İnstitutun meşədə nə azarı var? Ev onun nəyinə lazım?!" (Mahmud, 1988:243).

Ancaq sonra gənc ailə onun xoşuna gəlir, onlara əlindən gələn yardımı edir. Müəllif bu hekayədə insanların bir-biri ilə münasibətini, səmimi rəftarını, elmə, kəşfiyyata marağını təsvir etməyə çalışır. Murad dayının timsalında gənclərə yardım etməyin zəruriliyini vurğulayır.

Tofiq Mahmudun yaradıcılığının məhsuldar dövrü ötən əsrin 70-80-ci illərinə təsadüf edir. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında folklor motivlərinə müraciət özünü xüsusilə büruzə verir. Sırf şifahi xalq ədəbiyyatının önəmli janrlarından olan nağılın müasir aspektdən işlənməsi və şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl qəhrəmanlarımın iştirakı ilə bu günün və gələcəyin mənzərəsi yaradılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki istiqamətdə yaradılan əsərlərdə novator meyillərlə yanaşı, yeni bədii üslub və ifadə tərzləri də özünü göstərirdi. Tofiq Mahmudun yaratdığı hekayə və povestlər, dövr və zaman etibarilə şifahi xalq ədəbiyyatmdakı nağıllardan fərqlənmir. Ədalətlə zülmün, xeyirlə şərin, işıqla qaranlığın mübarizəsindən və vəhdətindən bəhs edən bu nağıllar oxucuları elə kiçik yaşlarından yaxşını pisdən, əyrini düzdən, doğrunu yalandan ayırmağı öyrədir. Bu məqamlar həssas və dərin olduğu üçün yazarlar bu məsələlərə olduqca ciddi yanaşırdılar. Akademik B.Nəbiyev qeyd edir: "Uşaq yazıçılarımız xalq nağıllarından mövzu götürüb işləməklə yanaşı, özləri də yeni nağıllar yazırlar. Əsrlərin imtahanından çıxmış nağıl janrı uşaq qəlbinə, fikrinə təsir göstərmək, onu öz ardınca aparmaq üçün bacarıqlı yazıçının əlində çox gərəkli bir ədəbi vasitədir. Sahildə durub dənizə baxarkən üfüqlə suyun harada birləşib harada

ayrıldığını müşahidə etmək mümkün olmadığı kimi, nağıllarda da bəzən zəngin həyat materialı ilə yaradıcı fantaziyanın bir-biri ilə necə qaynayıb-qarışdığını təyin etmək çətin olar" (Nəbiyev, 1976:148).

Nəticə

Ümumiyyətlə, Tofiq Mahmud həm hekayə və povestlərində, həm də ədəbi nağıllar yaradarkən dilin sadəliyi, aydınlığına, nağılların daha əyləncəli məzmuna malik olmasına, nağıllarda xalqın həyatı, yaşam tərzi, adət-ənənələrinin müfəssəl təsvirinə daha çox diqqət yetirir.

Ədəbi nağıllarda mürəkkəb məcazlara, qarışıq cümlələrə yer verilmir, əsərin məzmunu birxətli süjet üzrə gedir, mümkün qədər psixologizmdən, dramatizmdən az istifadə edilir. Bu da öz növbəsində yaradılan ədəbi nağılların kiçikyaşlı oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmasına zəmin yaradır.

Araşdırmamız zamanı müəyyən etdik ki, nağıl obrazlarının arxasında əsrlərin dərinliklərindən gələn müxtəlif rəmzlər durur. Böyüklərə nisbətən uşaqlara bunlar daha çox anlaşılır.

Ədəbiyyat

1. Nəbiyev, V. (1987). Zaman və nəsrin üslubları. XX əsrin Azərbaycan nəsrinin əsas üslub istiqamətləri. Bakı: Yazıçı, s.118.
2. Xəlil, Z., Əsgərli, F. (2007). Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 490 s.
3. Həbibbəyli, İ. (2020). Uşaq dünyasında ədəbiyyat və uşaq ədəbiyyatı. Ədəbiyyat qəzeti, 5 iyun, s.4-5.
4. Vurğun, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. "Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq". IV Cild. Bakı: Şərq-Qərb, 340 s.
5. Cəfərov, M. (2019). Seçilmiş əsəsrləri. Bakı: Elm, 314 s.
6. Mahmud, T. (1978). Pəncəyə toxunan budaq. Bakı: Gənclik, 360 s.
7. Mirzəyev, Ə. (1999). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Elm.
8. Mahmud, T. (1976). Dalğalar. Bakı: Gənclik, 134 s.
9. Belinski, Vissarion. (1979). Seçilmiş məqalələri. Bakı: Gənclik, 226 s.
10. Mahmud, T. (1983). Yerə dağılan muncuqlar. Bakı: Gənclik, 270 s.
11. Mahmud, T. (1988). Gecə qapı döyülür. Bakı: Yazıçı, 366 s.
12. Nəbiyev, B. (1976). Tənqid və ədəbi proses. Bakı, 148 s.

Göndərildi: 02.05.2022 Qəbul edildi: 20.08.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/82/27-34

Roza Zhumabay Yesbalayeva
Nazarbayev Intellectual Schools
yesbalayeva_r@trk.nis.edu.kz
https://orcid.org/0000-0003-1164-9107

ETHNODEFORMATION OF THE NATIONAL COGNITION IN MODERN KAZAKH PROSE

Abstract

The article deals with the traditions and ethnodeformations associated with the funeral, which are found in prose works of Kazakh literature. We often use the phrase "torkaly toi" (solemn celebration), "topirakti olim" (a sorrowful death, when all burial ceremonies are performed by beautifying the dead and all close people of the deceased mourn for his/her passing)" in the sense of joy and sadness. We know that each nation has its own traditions, superstitions, rituals and customs. Although any of these rituals and customs are common to the Turkic peoples, it can be noted that each nation has its own distinctive features. Over the years, both new and old traditions have been deformed and changed due to time. The initial forms of traditions and the ways they have been ethnodeformed can be seen from scientific research, from the conditions of performing rituals and traditions in fiction. To such funeral customs as farewell to the deceased, the ablution of the deceased, the preservation and protection of the corpse, the participation in the washing of the corpse, the praying for the deceased, the burial, there're also such rituals as conveying the tragic news of the deceased to his close relatives, mourning for the deceased, expressing condolences to the family of the deceased, as well as giving memorial dinners after seven, forty, one hundred days and a year in the memory of the dead person. The article provides a definitive analysis of the significance and national cognitive features of such rituals. In particular, the relevance of the article is determined by making systematic comparisons through Mukhtar Auezov's novel-epopee "Abai's way", which describes the national existence of the Kazakh people and national traditions in connection with the events.
Keywords: *deformation, ethnodeformation, definition, funeral, kazakh traditions and customs*

Roza Jumabay qızı Yesbalayeva

Müasir qazax nəsrində milli idrakın etnodeformasiyası

Xülasə

Məqalədə qazax ədəbiyyatının nəsr əsərlərində rast gəlinən dəfn mərasimi ilə bağlı adət-ənənələrdən və etnodeformasiyalardan bəhs edilir. "Torkalı toi" (təntənəli bayram), "topiraktı olim" (mərhumun gözəlləşdirilməsi ilə bütün dəfn mərasimlərinin yerinə yetirildiyi və mərhumun bütün yaxınlarının onun vəfatı ilə bağlı yas tutduğu hüznlü ölüm) ifadələrini çox vaxt sevinc və kədər mənasında işlədirik. Məlumdur ki, hər bir xalqın özünəməxsus adət-ənənələri, ritualları var. Bu ayin və adətlərdən hər hansı biri türk xalqları üçün ümumi olsa da, onlarda hər bir xalqın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etmək olar. İllər keçdikcə həm yeni, həm də köhnə adət-ənənələr zamana uyğun olaraq deformasiyaya uğramış və dəyişdirilmişdir. Ənənələrin ilkin formalarını və onların etnodeformasiyaya uğrama yollarını elmi araşdırmalardan, bədii ədəbiyyatda ayin və ənənələrin yerinə yetirilməsi şəraitindən görmək olar. Mərhumla vidalaşma, mərhumun dəstəmazı, meyitin mühafizəsi, meyitin yuyulmasında iştirak, mərhumun duasının oxunması, dəfn edilməsi kimi dəfn adətləri, həmçinin yaxın qohumlara acı xəbərin çatdırılması, mərhumun xatirəsinə matəm elan edilməsi, ailəsinə başsağlığı verilməsi, habelə xatirəsinə yeddi, qırx, yüz gün və bir ildən sonra xatirə süfrələrinin verilməsi kimi ayinlər də mövcuddur. Məqalədə bu cür ritualların əhəmiyyəti və milli idrak xüsusiyyətlərinin təhlili verilmişdir. Xüsusilə, qazax xalqının milli varlığını, milli adət-ənənələrini hadisələrlə bağlı təsvir edən Muxtar Auezovun "Abay yolu" roman-epopeyası vasitəsilə sistemli müqayisələr aparılmaqla məqalənin aktuallığı müəyyən edilir.
Açar sözlər: *deformasiya, etnodeformasiya, tərif, dəfn, qazax adət-ənənələri*

Introduction

In Kazakh prose, a detailed description of the values, customs and rituals that glorify our national traditions reflects the national existence of the nation. Every year, spiritual values of the Kazakh people, such as culture and literature, habits and manners, and national character are updated and finding their continuation up to now. One of them is ritual folklore, which is one of the oldest genres of Kazakh folklore. Ritual folklore continues to unite with the people, intertwine with life values. Among the rich spiritual heritage of A.Baitursynuly, whose name is particularly prominent in the history of Kazakh literature, the collection "23 zhoktau (lamentation)", published in 1926 by the Moscow publishing house "Kunshygys", stands out. Stating that the lamentation "takes four hundred years in the history of the Kazakh people» on the opening page of his book, the author reminds a long history of the folklore mourning genre. In the 100 – volume book "Babalar Sozi", which was published a century after the writing of A. Baitursynov's work, studies on burial rituals were considered as a folklore family ritual. In the study, they classify birth, wedding and funeral rituals and name the rites associated with them. In particular, the 91st volume of poems "Mun-Sher (Sadness-grief)" classifies funeral rites into genres and includes funeral rituals.

Regardless of the time and country, it is a great duty of the living to bury the deceased following all burial rituals with honour (Hoy, William, 2013). Burial rituals have passed through various historical paths of development and are reflected in various forms. In general, the "advanced side" of these traditions is expressed in the task of respecting human feelings, sharing the grief of the grieving soul and being able to look into the soul world of others. The national values formed by the steppe culture, which educates goodness, kindness and mercy in connection with mourning, that is, forgetting of the lungs at the death, sharing of burial duties to help the tragic family and taking care of the people gathered in mourning are reflected in these traditions. In Kazakh folklore, any of the names that are sometimes referred to as a lament, a cry, a lamenting poem, a voice or a grief, or a negative poem, tell about the stages of the origin and development of the lamentation genre.

Material and methods

Folklore genres related the Kazakh funeral ceremony and research works written in connection with defining their role in Kazakh prose were applied as a study source and served as an important role in determining the article relevance. The main sources were the book "23 Zhoktau" by A.Baitursynuly and the 91st volume of the 100-volume book "Babalar Sozi", the analysis of M.Auezov's novel "Abai's way". The book "Ethnodeformation" of the scientist Zh.Abilov, who introduced the term ethnodeformation into modern Kazakh literature, was the core work in determining the defining nature of Kazakh traditions. In our article, we were guided by the views of the foreign scholars on the funeral rites the Kazakh people in foreign publications and by the works of N. Grodekov, R.Wellek, A.Warren, IRoach Mary, Wilson Jane Wynne and L.Sternberg about features of Kazakh traditions and customs.

Results and discussion

The novel "Abai's way" was chosen as the study core since the purpose of our research is to tell about the funeral ceremony in Kazakh traditions and customs and define the definition of the rituals associated with the funeral ceremony found in Kazakh prose. In the novel, burial rituals such as conveying the tragic news of the deceased to his close relatives, mourning for the deceased, tying a mourning flag to a grieving home, cutting the mane of the horse of the deceased and setting it free, carrying the corpse for praying and the burial of the deceased are described in detail. Especially in the novel, the death of Bozhei can be a defining manifestation of rituals related to funeral traditions.

"...The three passengers of Bokenshi, who had left their village said: "Bozhei has been sick for five days. In the last few days, the patient's face seemed to be broken. Does Bozhei get shocked?" "Or, as they say "Caution is the parent of safety?". We heard that he had called all his close relatives to say farewell (arazdasu)"" (Auezov, 1997:149-150). Here, arazdasu means to say goodbye before leaving the life, that is, a person who feels that he is leaving forever, says goodbye to his close relatives and friends, saying his final hostage and showing his being pleased. Bozhei, who says farewell in the novel, soon leaves this world.

In the Kazakh tradition, after the death of a deceased person, his close relatives and brothers, respected people are informed of the death. A special messenger is sent to people of special respect. In the novel, Baydaly and Baisal, who have internal enmity to Kunanbai, do not inform him, who expects a special

messenger to come about Bozhey's death. Relying on the ancient law among the relatives, Kunanbai expects to be invited to Bozhey's funeral. Although there is a fierce hostility among people, the enmity is forgotten when it comes to "torkaly toy, toprakty olim (solemn celebration, a grieving death) (Auezov, 1997:150). In the novel, Baidaly and Baysal do not send messengers to Kunanbay about the death of Bozhei, which is an contradictory action to the Kazakh tradition. Non-compliance with the traditional values contained in prose works leads to a violation of national consciousness. In his work "Ethnodeformation", professor Zh.Abil says that Baidaly and Baysal's breaking the unbreakable traditions of the Kazakh people by not sending a special messenger to Kunanbai without forgetting about their internal enmity to him and not giving him opportunity to lay the soil to the grave of Bozhei, who is greatly mourned by the people, has led to the destruction of national consciousness and subjected to ethnodeformation mobilization (Abilov, 2007:127).

In the Kazakh tradition, sending a special messenger to convey the cold mourning message to the main citizens of the country depends on the deeds performed by the deceased during his lifetime, his honor and authority in the country. The writer particularly describes this situation by portraying the impossibility of not mourning and crying at the death of a respected person. The following lines in the novel give a real picture of the mourning family: «There is no end to a man-woman, the young and the old, who mourns the non-existence of Bozhei, coming day and night and crying by calling him "My brother" and giving special names. Bozhei's close relatives from far and near brought their big houses and slaughter cattles, dishes made of cattle leather for keeping kumis and kymyran, servant men and women. It was a special long-absent triumph of displaying respect and honor to the deceased" (Auezov, 1997:152). In addition, the issue of the traditional organization of "mourning relatives", "consecration praying for the deceased" till the memorial dinners after seven and forty days of the deceased is specially designed.

And a special yurt is set up for the deceased and a mourning flag is tied. In the Kazakh tradition, when a person dies, a curtain on the right side of the house is hung and the deceased is put there. The deceased should be taken from the right side of the house when he is sent for the last trip. M. Auezov, who studied the Kazakh traditions and customs in detail, attempted to show the funeral rites of a whole nation through the death of Bozhei in the novel. After the death of Bozhei, an eight-wing snow-white house is built, inside which a carpet is spread without any furniture and a large corpse bed is put to the right of the house. The corpse of the Bozhei is taken out of his house into a specially prepared house and preserved in a private house until the funeral. Tying a mourning flag to a mourning home, choosing the flag colour depending on the age or the class the deceased comes from are rituals related to the mourning house. Another type of ritual is the cutting of the mane and tail of Bozhei's horses. One of them was not ridden before being slaughtered for the meal for memorizing its owner after his death and was called as "a mourning horse", while the second covered with its owners clothes was saddled with a mourning saddle of its owner when moving to another settlement after the death. At the same time, the writer emphasizes the existence of a special house (family) that invites all guests coming from far and near to the funeral, who are exhausted and hungry, the aim of whom is to be praised by God by showing honor to the deceased.

The writer noted that due to the age of the deceased, there is a different tradition performed at the death of young and old people. In addition to the death of Bozhi in the novel, the description of the death of 12-year-old Takezhan, Makulbay's son, was different. The writer tells that naming the family of a young deceased as "a mourning family" is not supported: "Naming a young child is not a good superstition... Abay expressed condolences and hugged Takezhan, who was standing outside, and according to the habit, entered the house crying and saying "Kulynym, kulynshagym" to Karazhan and other women mourning inside the house (Auezov, 1997:100). Abay's coming to Takezhan's house without giving a name to the deceased reminds that, according to the Kazakh tradition, people do not cry loudly believing that "the child of the youth does not die".

An invariable form of funeral tradition is mourning. Stating that: "It is known that in our ancient customs, people mourn from the day of a person's death until a memorial dinner of him that is given after a year. However, its special point is the moment before or after the funeral (official religious ceremony) or the burial of the deceased. Relatives come to the mourning house crying and saying "Oh, my brother" and express condolences. At the funeral of the deceased, his wife or daughters lament their grief with a traditional song based on memory. They say that famous Baydali Bi said: "You are about to mourn, I am

about to stop." Lamentation is a kind of religious ritual associated with mourning of such peoples as the Kazakh and Kyrgyz, which inspires subsequent generations" (Kamzabekuly, 2015), professor D. Kamzabekuly explained the importance of lamentation in detail. In the novel, the author enables to imagine the tragic figure of a mourning woman who spreads her hair and tears her face when portraying the figure of baibishe (the first eldest wife): «...Inside Bozhei's house, his baibishe ties a dark gray square. Her black hair is spread over her shoulders. Her blue veins on her face losing its blood are visible on the gray-tinged face. The ends of the two faces torned by her fingernails are wounded. Both of the girls are taken out and are wearing black towels on their heads. As their father died, they found the sedation for their soul from one long lamentation. Since this morning, when we met the funeral prayers after the burial, the girls were still lamenting" (Auezov, 1997:154).

According to the tradition, the dead man's wife, daughters, sisters and daughters-in-law spread their hair, put their hands on their sides and cry all the time, and the women expressing their condolences cry with them, too. N.I.Grodekov (Grodekov, 1889:259), H.Argynbayev (Argynbayev, 1973:108) give various information about the procedure for spreading the hair of the deceased's daughters and wives and braiding their hair after seven days at the deceased memorial meal.

Studying this ritual extensively in many traditions of different peoples, L.Ya. Sternberg found that human blood and hair were understood as the main element of life and were used as a sacrifice for the resurrection and restoration of the soul of the deceased (Sternberg, 1936:232-233).

In the novel "Abai's way", which is considered as the height of Kazakh prose, the description of Bozhei's death, that is, the way that the Kazakh people performed all funeral rituals as any other peoples are presented in the most traditional way. However, the changes for obvious reasons in the traditions and customs of our ancestors taking place over time, the deformation of the national consciousness, the implementation of certain rituals in spite of the preservation of the main meaning are observed. Obviously, the connection of the Kazakh people with other peoples, their interrelationship in everyday life, i.e. their integration are the causes of these changes. However, we cannot hide the fact that not only our ancestors, but also literary works are involved in the centuries-old connection of our traditions and customs. Under the influence of Islamic principles, which are interpreted as "death is an order sent by Allah", which prohibits crying in the modern rite of mourning, most of the ritual is occupied by surahs of the Qur'an. In general, in countries where the Islamic religion is firmly established, this custom has its own specificity. According to the information obtained from the Kazakhs of Iran and Afghanistan, in countries where the surahs of the Quran are memorized by children when they begin to speak, it is observed that the mourning for the deceased soul and the desire to pray for him are mainly replaced by surahs of the Quran. In Kazakh prose, M.Auezov described how the mourning ceremony continues throughout the year in the epic "Abai's way" through several episodes. The author depicted how the mourning for the dead continued until a meal after a year is given for the memory of the deceased and attemped to draw the attention to mourning relatives of the deceased moving to settlements in winter, summer and autumn. Beautifully well-dressed girls, young ladies and eldest wives rode on fat, well-groomed barren horses, the horse harness, saddlecloth, henchman, bib, bridle of which were soaked in silver were separated from the rest of the migrating people. A gray eldest wife with a thin black veil on her head is heading the big migration, the style of the fifteen camels led by her was very different. The fifteen-camel procession, which is led by her, is very different. All the black and brown carpets, tekemet (a big mat with patterns made of sheep wool), which cover the luggage on the camels, describe the defining nature and a heavy breath of the mourning resettlement in detail. When Bozhei's two daughters leading a black-blue horse in the middle started mourning and the girls following them joined them and sang in a special sad voice, the stranger could not cross the way of this kind of a solemn scene (Auezov, 1997:160-161). The author shows in detail how to make a praying blessing for the deceased. When the villages of Bozhe arrive in Zhanibek, Kunanbai, who is not invited to the funeral, can not stand it and begins to make a praying blessing. About twenty villages in Bakanas collected special dishes for kymyran and prepared cattle for slaughter. According to the affordability, the cattle on behalf of each village was slaughtered and meat is cooked for the blessed meal. And the big house of Kunanbai decides to bring three big dishes for kymyran, one mare for milking, one young horse for slaughtering and Zere and Ulzhan bring a camel as a help for the mourning family. The entire people coming to the funeral consist of fifty mourning men, thirty or forty women, among whom there is a group of young people and children. According to the superstitions of

this country, the greatest condition for the people coming to the funeral is to cry shouting from afar: "Oh, my brother!". From each side of the group, the voices "My brother!", "My mountain!", "My blessed wealth" are heard, while the horsemen Zhumagul and Takezhan ride their horses on both sides of the line, bending on both sides of the horses as if they are about to fall. This scene enables to see and feel the appearance of the grieving soul saying "Oy, brother". The activity of the young men, who run far from, grab the horses of the older people, help the owners by the armpits and lead them to the crying men to express condolence is also an unwritten legal manifestation of the Kazakh tradition. After expressing condolence to the people in the house one by one, the eldest wife makes the whole crowd cry speaking of her uncompleted dream and early widowhood, early loss of her husband.

In his book "23 zhoktau (lamentation)", A.Baitursynov provides an artistic example of such lamentation as Mother Karaulek's lamentation for her son Mamai (batyr); the lamentation of Kamka's father for his son Kazybek Bi (Kaz dauysty Kazybek); the lamentation for Kengirbai; the lamentation for Uncle Altai; the lamentation of Nysanbai for Kenesary-Nauryzbay; the lamentation for the Kyrgyz Zhantai; the lamentation for Kyrgyz Shokshalai by his daughter; the lamentation for Tolebay of the Shakshak's generation by his daughter; the lamentation for Tolebay by his daughter-in-law; the lamentation for Tolebay by his wife; the lamentation of Budabai for Shubyrtpali Aikegi; the lamentation of a Kyrgyz girl; the lamentation for Naiman Abzhan; the lamentation of a Balkin girl; the lamentation for Baizhigit Murat by his wife; the lamentation for Ismail Khan by his lady Kunzhan; the lamentation for Ertoryn by his daughter-in-law; the mourning for Zholdybay by his daughter; the mourning for Esmagambet by his wife; the mourning for Ergazyn by his wife; the mourning for Abdrakhman by Abay; the mourning for Ormambet by his son Narmanbet; the mourning for Abdigapar by his wife (Kamzabekuly, 2016). In our opinion, the conditions under which the active activity of the mourning tradition carried a social burden seem to have lasted until the XIX century.

It can be witnessed by the collected information from the country, which tells about the circumstances of the special invitation of the poet-zhyrau to compose and perform a lamentation in relation to death. There are also examples of oral and written lamentation of individual poets-zhyrau, creative personalities that are not performed in the ritual. According to the ritual, the composed lamentation has compositional differences in respect of performance and non-performance (in the memorial meal after forty days or a year). The lamentation samples performed during the ritual are short. Both the deeds of the hero (the deceased), the suffering brought by the event of death and the mood of those staying behind the deceased are portrayed in a shortened way in a lamentation, subordinated to the desire of the listener. Although there are people who listen to the lamentation and evaluate it, it should not take a long time when other parts of funeral rituals are waiting for mandatory execution. The mourning performed at the ceremony, which contains a lot of meaning in a small word, serves as a kind of revival of the memory of the grieving person, the consequences of death, and the mourning for him (Ritual folklore: Sad-grieving poems, 2013).

In the novel "Abai's way", the writer M.Auezov portrays the image of the eldest wife and daughters who mourned the death of Bozhei, and does not intend to give the text of the lamentation in detail. In the novel, Abay's poem composed at the death of Takezhan's son Makulbay is a real example of lamentation:

Kyzyl balak kyrannyn (The chicken of an eagle).
Balapanyn dert aldy (Was made get sick).
Zhemis agash Baiterek (The fruit tree Baiterek).
Baldyrganyn ort aldy (Was burnt by the fire).
Artyna belgi tastamay (Without leaving a mark behind).
Jal-kuyrygyn kelte aldy (Bridle and tail were cut early).
Agaiyndy toygyzbai (Without feeding the relatives).
Az kun koimai erte aldy (Early our son was taken away) (Auezov, 1997: 110).

By mourning in this way, he sighs at the brutality of death in the later verses. While she is taking the blessed meal to Takezhan's house following Abai, Aigerim, who cannot believe in the death of young Makulbay, recites Abai's lamentation and makes the whole crowd cry. There is no one in the house who doesn't cry when Makulbay dies without leaving a mark (a child) behind.

The following lines of the mourning reveal the content of the lamentation genre, portray the inner sorrow, longing for the departed soul and the tragedy of death:

Kop zhasamay kok organ (Reaped living a very short life).

Zharasy ulken zhas olim! (A young death with a big wound).
Kun shalgan zherdi tez organ (Reaped the places where the sun shines).
Koshil dunie kas olim! (Cruel world, enemy death).
Artyna belgi qaldyrmay (Without leaving a mark behind).
Bauyry Katty tas olim! (Stone death with mercy!).
Zhylamaiyn dese de (Even if we don't want to cry).
Shydarlyk on pa osy olim! (Is this death tolerable?).
Oramdy tildi auyzdym (with eloquency).
Akylna zhuirik manyzdym (My importance with smart brain).
Kup zhasamay tez ketip (Quickly left the world without living long).
Kazimnin zhasyn agyzdyn! – (Made the tears pour of my eyes) (Auezov, 1997:111).

M.Auezov logically tells about the content of the lamentation song in the epic novel. The awareness of all the people in the village “Yeraly” of the lamentation of Ospan’ wives at the time of his death is pointed out. In particular, Zeynep's inclusion of the death of Ospan's father Kunanbay Haji, her mother-in-law Ulzhan, Ospan's great-grandfather Uskenbay and great-grandfather Irgyzbay while mourning for Ospan makes the lamentation a long poem. Ospan's bravery and heroism are highlighted as the ancestral qualities coming down from Irgyzbai, who is known as the "camel wrestler". Through death, she reveals the power and dominance of tribes and exalts the reputation of all Yrgyzbai. Irgyzbai's daughters-in-law overestimate Zeynep's lamentation as “the one that has not been heard for a long time" and order many young people to learn it by heart (Auezov III, 1997:176).

The use of these tools is essential in the context of a combination of mourning and consolation at the heart of mourning. One of the common features of the mourning tradition among the peoples of the world is that it is performed mainly by women. It shows that in addition to the duty of procreation, it is the duty of women to wrap human being in music at the funeral ceremony before the burial. The work of women who "practiced" mourning in other nations is specifically mentioned in different ways. And the peculiarity of the Kazakh process is that despite the fact that there are some "replacement" facts, Kazakh women do not make mourning a special "profession". This is probably due to the strength of the Kazakh tribal and social kinship and the peculiarities of the art of composing verbal poems on a specific topic without any difficulty. Thus, in the Kazakh tradition, as in other nations, the burden of mourning falls on the shoulders of women. Also, in a traditional society, mourning for the deceased who closes the door to the world and passed away is not given to all women, but for those who are intelligent, visionary and talented. As the lamentation genre was neglected, so the work of women, which gave birth to a whole genre, preserved and passed down from generation to generation, disappeared with them. This tradition is one of the signs of the high social role of Kazakh women in nomadic society (Wilson, Jane Wynne, 2014).

One of the biggest traditions associated with the funeral and the moment when the dark "clothes" of the mourning house are taken off, is giving a blessed meal in the memorial of the deceased. Giving a memorial meal is the last ritual of lamentation for the dead, which is more solemn than mourning (Giving a memorial meal is an ancestral tradition, 2018). In the novel, the author describes the memorial meal of Bozhei as the largest meal ever held in this valley. Such rituals as inviting people for the memorial meal, building hundreds of yurts for several thousand people gathered for the meal, slaughtering cattle for the blessed meal, bringing countless dishes of kumyz, opening the luggage in the mourning house at the end of the meal, the last voice and the last tears devoted for the deceased, slaughtering two horses losing their owner by the recitation of the Qoran are performed during this memorial meal (Wellek, Warren, 1984).

Each of them is executed according to the traditional rituals. The writer attempts to portray this tradition in detail in the novel through the death of Bozhei. In the country, the memorial meal for Bozhei is estimated as the most popular meal that has been ever held not only in Tobykti, but also in the region which was full of abundance and gifts, and serves as an example for the next generation. Moreover, the writer also says that "the memorial meal is necessary not only for the deceased, but also for the living to exaggerate their honor, fame, pride and prestige under the pretext of death. Therefore, the meal is not given by anyone, but only by the rich and powerful people. This explains the non-existence of the memorial meal in life held by the poor” (Auezov I, 1997:224). This opinion is consistent with the Kazakh opinion that "Death scatters the wealth of the rich, makes the poor the object of ridicule." In the novel, the author notes that traditional rituals change over time in the name or in the rituals performed. In particular,

he points out that the people decide to declare Ospan's memorial meal as "Zhyly (An annual memorial meal given after a year of the death)" not as "As (A meal)". The tradition of «As» has become less and less common in these countries over the past few years, as a result of which even when Kunanbai dies, the villages do not give "a memorial meal", after which all the deaths in the family Yrgyzbai are performed «without memorial meals" (Auezov III, 1997:220). The word "Zhyly (An annual memorial meal)" is also a deformed form of the ritual "As beru (Giving memorial meals)". The number of invited villages is large, accordingly the number of cattle for slaughter is not small (IRoach, 2004).

Conclusion

Traditions related to the funeral rite are a complex system consisting of various rituals. The history of their origin, development, and transformation continues with humanity. In the article, we attempted to tell about the funeral rituals and lamentations in the first Kazakh epic – the novel "Abay's way" by M.Auezov. In the novel, the image of a grieving and a wounded person losing his or her closest one is depicted in different ways. The death of the boy Makulbai, the death of Ospan, the death of Bozhei, the respected person of the country is not portrayed in vain. The author aims to show the peculiarities of performing a funeral ritual in the Kazakh tradition in connection with the age of a person. During the event, he described and explained the system of implementation of traditions. In the novel, we see that the lamentation genre is different in its content and style, witness its consoling and inspiring properties in the mourning of Abai for Ospan:

"Keshegi Ospan − Bir balek zhan ("Yesterday's Ospan is a special person).
Uyi-bazaar, tuzi toy (His house is a market, the places wherever he went was a celebration).
Aksha, nərse (He was pleased).
Ala berse (Being given money).
At ta minse (Being presented a horse).
Kundi Koy (He was conceded).
Zhauga myltyk (Had a gun to his enemy).
Doska yntyk (Avid to a friend).
Zhan asar ma (Is there anyone, who could surpass him?).
Қогукрау otti (Passed away without a fear).
Zhanna zhetti (Got near).
Arman etti dosynan (Became a dream for his friend)" (Auezov, 1967:150).

The core of lamentation is not the glorification of wealth, the Khanate, but the folklore glorification of a personal hero, which began in ancient times. Even in the mourning of an ordinary person, not a Khan, to bring the deceased to the highest rank is a distinctive feature of the genre. These features of the genre were not taken into account during various attitudes and prohibitions on mourning. In artistic lamentations, the method of enumerating great grandparents of the deceased is used in order to show his reputation in a society. By the nature of lamentation, only the deeds of the deceased accomplished for the sake of his country is valuable among the services that he has performed in his life.

In the Kazakh tradition, by preserving its original foundations, the lamentation for the deceased and mourning of him with respect and honor undergo various changes in accordance with the changes of time. Certainly, the grief is grief in any era. Grief is always heavy. In connection with this, poems composed in the content of native lamentations are also internal threads of human feelings that are not subject to any law-principle. Giving hopes by making cry, consoling by encouraging are also characteristic of past lamentation and its current models. Especially, the examples of this tradition in written literature are recognized for their originality. For instance, there is a significant difference between the lamentation of Abai for his beloved son Abdrakhman and the the one he composed for his daughter-in-law to mourn.

The novel describes in detail the family rituals related to the funeral and widely propagandizes our national identity. Our main goal was to show the definitive, ethno-deformation nature of the funeral traditions found in Kazakh prose. We analyzed M.Auezov's novel "Abai's way", the first Kazakh epic, and focused on the peculiarities of the funeral rites. We also discovered the reason for the deformation of rituals under the influence of various causes in connection with the passage of time. There is a tradition in the life of mankind that does not change with the passage of time, it is birth and death. And each nation will continue the traditions, adapting these two invariable laws to their own rituals. In this way, the respect for humanity of each nation and people differs from the customs and traditions and continues from father to son (15).

References

1. Hoy, William G. (2013). Do funerals matter? The purposes and practices of death rituals in global perspective. New York: Routledge.
2. Auezov, M. (1997). Abai's way. Almaty: Zheti zhargy, book 1, p.320. https://adebiportal.kz/web/-viewer.php?file=/upload/iblock/1b0/1b031bf6e7179f204d89b0ee5b37e0ff.pdf&ln=kz
3. Abilev, Zh. (2007). Ethnodeformation: a textbook. Kyzylorda: Tumar, p.127.
4. Kamzabekuly, D. (2015). "23 lamentations" by Alash. Native language newspaper, august 20. https://anatili.kazgazeta.kz/news/32372
5. Grodekov, N.I. (1889). Kirghiz and Karakirgiz of Syr-Darya region. Tashkent, 259 p.
6. Argynbayev, H. (1973). Family and marriage in the Kazakh people. Almaty, p.108.
7. Sternberg, L.Ya. (1936). Primitive religion in the light of ethnographic research. Leningrad: "Publishing houseof the Institute of Peoples of the North of the Central Executive Committee of the USSR named after P.G.Smidovich", p.232-233. file:///C:/Users/73B5~1/AppData-/Local/Temp/primitive_religion.pdf
8. Kamzabekuly, D. (2016). "23 lamentations" by Alash. The mirror of Alash. 19.02.2016. https://alashainasy.kz/kazak_tarihy/alashtyin-23-joktauyi-80780
9. Ritual folklore: Sad-grieving poems. (2013). Word of ancestors: Centumdyk, Vol. 91. Astana: Folio, p.432.
10. Wilson, Jane Wynne. (2014). Funerals Without God: A practical guide to humanist and non-religious funeral ceremonies. British Humanist Association, 30 october.
11. Wellek, R., Warren, A. (1984). Theory of literature. New York.
12. Auezov, M. (1997). Abai's way. Almaty: Zheti zhargy, book 3, p.317. https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/5d0/5d0a15264972bd21c71a6eb6d88147fc.pdf&ln=kz
13. IRoach, Mary. (2004). Stiff: The Curious Lives Of Human Cadavers. Penguin. ISBN 978-0141007458
14. Auezov, M. (1967). Abay Kunanbayev. Abai's poems and poems of lamentation. Almaty: Zhazushy, p.151.
15. https://adebiportal.kz/web/viewer.php?file=/upload/iblock/6c3/6c3779be8818401d56495e1653e42def.pdf&ln=kz

Reviewer: candidate of philological sciences Abjet Bakhit

Received: 15.06.2022 Accepted: 10.08.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/82/35-42

Omriyya Intigam Ahadova
Shahid Beheshti University
doctoral student
ahadovaomriyye@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-9442-8459

THE ECONOMIC FACTORS BEHIND IRANIAN IMMIGRATION IN THE 19TH CENTURY

Abstract

One of the main reasons for migration can be the economic conditions at any time. The Gajar era in the history of Iran was the beginning of political, social, cultural, and economic developments in the face of Western civilization, and Azerbaijan was the main center for exporting immigr ants to the Caucasus, which in turn was the result of Iran's nationwide economic stagnation on the one hand, and the result of attractive fields on the other hand. Employment was beyond the borders, especially in the Caucasus. Therefore, the current research, relying on the social, economic, and historical situation prevailing in Iran in the 19th century, examines the economic conditions of Iranian migration to the South Caucasus with two different approaches.

In the first approach, it deals with the role of internal factors in Iran's economy, the ruling tyranny, the state of society, industry, and trade, and the second approach includes the role of external factors, the development of foreign trade, and the influence of foreign capital in Iran's economy. The focus of the historiographical analysis of the articles is what dimensions of the identity of Iran's economy in the first half of the 19th century. How the historiographical sources played the social economic role in representing its meanings and concepts?

Based on reliable domestic and foreign sources, in response to issues such as the reason for the migration of Iranians to the South Caucasus and the prevailing social and economic conditions in the 19th century.

Keywords: *Iranian history, Gajar, economy, economic factors, industry oil, trade and immigration*

Ömriyyə İntiqam qızı Əhədova

XIX əsrdə İran immiqrasiyasının arxasında dayanan iqtisadi amillər

Xülasə

Miqrasiyanın əsas səbəblərindən biri kimi daim iqtisadi şəraiti ön plana çəkmək olar. İran tarixində Qacar dövrü Qərb mədəniyyəti ilə qarşılıqlı şəkildə iqtisadi, mədəni, siyasi dəyişikliklərin başlanğıcı idi və Azərbaycan mühacirlərin Qafqaza emiqrasiyasının əsas mərkəzi olmuşdur ki, bu da öz növbəsində bir tərəfdən İranı öz cənginə alan iqtisadi tənəzzülün, digər tərəfdən isə sərhəddən o tərəfdə, xüsusilə Qafqazda cəlbedici məşğulluq sahələrinin mövcudluğunun nəticəsi idi. Odur ki, bu məqalədə XIX əsrdə İranda hakim olan iqtisadi, ictimai və tarixi vəziyyətə əsaslanaraq iranlıların Cənubi Qafqaza emiqrasiyasının iqtisadi zəmini iki fərqli yanaşma çərçivəsində tədqiqata cəlb edilir. Birinci yanaşmada İran iqtisadiyyatının daxili vəziyyəti, hakim zümrənin zorakılığı, sosial şərait, sənaye və ticarət məsələləri təhlil edilir, ikinci yanaşma isə İran iqtisadiyyatında xarici amillərin rolu, xarici ticarətin inkişafı, xarici kapitalın İran iqtisadiyyatındakı təsirinə əsaslanan tədqiqatı özündə ehtiva edir.

Məqalə müəllifinin tarixi təhlilinin diqqət mərkəzində XIX əsrin birinci yarısında İranın iqtisadi kimliyinin hansı sərhədlərə malik olması və ona məxsus məna və məfhumların yenidən ifadə edilməsində tarixi mənbələrin hansı iqtisadi-ictimai rolu oynaması problemi yer almışdır. Bu baxımdan adıçəkilən tədqiqat iranlıların Cənubi Qafqaza mühacirətinin səbəbləri və XIX əsrdə hökm sürən iqtisadi və sosial vəziyyət haqqında mötəbər daxili və xarici mənbələrə əsaslanaraq, təsviri və analitik təhlil metodları əsas alınmaqla hazırlanmışdır.

Açar sözlər: *İran tarixi, Qacar, iqtisadiyyat, iqtisadi faktor, neft sənayesi, ticarət və emiqrasiya*

Introduction

There are two types of migration, permanent and non-permanent. Permanent migration takes place when, for any reason, right or wrong, the immigrants are dissatisfied with the existing situation and are no longer willing to live in that society, and as a result, they leave the society in which they live forever. However, in non-permanent migration, immigrants may migrate due to unfavorable evaluation of some aspects or due to the knowledge of the existence of some inappropriate behavior in other societies and return after some time. Economic conditions play an important role in this type of migration. Most of the migrations of the new era, both domestic and foreign, are economic, especially when the new civilization or modernization began. This is whether, in Europe, the origin of the new civilization, or in America as the emergence of a new economic opportunity for Europeans, or in the East and the modernization of colonies, most of the migrations had an economic aspect, the main part of which was related to non-permanent migrations.

The migration of Iranians (generally from Azerbaijan and Gilan to the Caucasus) is of the same type. Why did Iranians migrate to the Caucasus? Why didn't Indians migrate? Why did some Chinese immigrate to America?

The story is different in each of these three countries. In India, despite the vast poverty of the absolute majority of the people, due to the very suitable nature, colonial modernization, and job creation, on the other hand, the lack of exposure and job opportunities abroad, hindered the skills of Indians.

In China, the story was a little different; The suitable natural conditions, the expansion of foreign trade, and the economic activities of the colonists did not create a good basis for immigration in general, but the familiarity of the Chinese with America and the ease of traveling to America by sea provided a good basis for the permanent migration of some Chinese to America.

But the situation in Iran was different from both of these countries. The different geography and relative general poverty in Iran on the one hand and the separation of the Caucasus from Iran by Russia and the discovery of oil in Baku provided Iranians with new job opportunities, and on the other hand, the existence of a common culture provided a suitable basis for non-permanent migration. Iranians placed at the same time as the establishment of the Qajar dynasty, the region received serious attention from European countries such as France and Russia. Because Iran was India's neighbor and it was the closest land way to reach India. But between Iran and Russia, only the Caucasus was located. Russia invaded the Caucasus and entered Georgia. Wars of the Qajar and Russian dynasties began, and finally, Iran lost Georgia and Armenia after defeating the modern Russian army, and Azerbaijan was divided into two parts. But in addition to this failure, by concluding commercial treaties, especially with Russia and England, he sent the goods manufactured by Russian and British industrial factories to the Iranian market.

With the beginning of the competition between the products of the industrial factories of the European capitalist system and the old handicrafts of Iran, the bankruptcy of Iranian handicrafts began and the artisans and workers of Iran became unemployed one after another. On the other hand, with the arrival of new European products, the consumption pattern was also subject to change. The change and increase in consumption took place while the failure of the old industries did not establish new industries, nor did the income of Iranians increase. These problems had no internal solution.

With the start of modernizing measures by Russia in the Caucasus and the discovery and extraction of oil in Baku, new job opportunities and earning possibilities were provided for the unemployed in Iran, including urban craftsmen and seasonal unemployed in rural agriculture, and the flow of Iranian migration to the Caucasus in the 19th century began. Based on this, the present article is a research about the recognition of the internal and external causes of Iranian migration to the Caucasus in the late nineteenth and early twentieth centuries, how Iran faced the new civilization and the European capitalist system, and its effects on the Iranian economic system and the Iranian workforce. It will be on one side and the modernization of the Caucasus on the other side.

The role of internal factors in Iran's economy

A: Geographical conditions of Iran and its role in Iran's economic situation

The geographical structure of any country affects the history and society of that country. In Iran, the influence of geographical factors has been more intense in such a way that its effect on the economic,

social, and political structure of Iran is quite clear and clear (İsavi, 1369:3). The vast extent of Iran's territory and its unevenness have prevented the emergence of wide-ranging centralism, and Iran's political and economic framework is weaker than its neighboring countries such as Turkey and Irag. The lack of large and calm rivers is also involved in this passage.

Lack of water and drought has created vast lands for camping because there are vast areas in Iran where animal husbandry is considered the best economic use of Iran's land. Nomadic nomads have always played an important role in Iran's history, enriching its economic and social life and creating important issues for its government (Kermani, 1381:39).

The geographical situation of Iran in the nineteenth century is one It was considered an unfavorable factor. Unlike some countries in the Middle East such as Iraq, Egypt, and Syria, Iran was not located on the route from England to India, so it was not attractive to the founders of railway lines or canal lines. Until the establishment of the Suez Canal, the distance between Iran and Western Europe was more than 11,000 miles. Its production areas were separated from the sea by high mountains. Its richest areas, namely the north, were still far from the center of world activities. In the past, Iran was located next to India, and the British authorities considered it a way that would provide facilities for the Russians to penetrate the Indian subcontinent, and the Russians also wanted to use their southern borders to penetrate the British economy and politics do (Isavi, 1369 (1990): 23).

B: Iran's encounter with the economic practice of the new civilization and its role in Iran's economic changes

From the beginning of the 13th century of Hijri (mid-19th century AD) and as a result of the growth of capitalism in Western European countries and then in Tsarist Russia, Iran's economic relations with foreign markets became more important and expanded (Hamili, Meloyl, 1390 (2011):439). Iran's encounter with Western civilization began during the Qajar dynasty's wars with Russia. Following Iran's military defeat, the Golestan and Turkmanchai political-economic agreements were imposed on Iran, and as a result, commercial agreements were concluded with England and other European countries, which led to the excessive import of European and especially British industrial products to Iran, which on the one hand It led to the destruction of handicraft workshops in the cities of Kashan, Yazd, Mashhad and Isfahan, and on the other hand, it caused capital and liquidity to leave the country.

In this way, Iran became completely dependent on foreign consumer goods from an economic point of view, and the ability to consume increased as well. Globally, the flood of imports was increasing and Iranian businessmen were turning into brokers and brokers of foreign businessmen. Etimad al-Sultaneh writes in the book "Al-Ma'athir and Al-Aqteer" about the growth and development of Iran's foreign trade and the increase in the import of foreign goods in this period under the title "Iranian people's desire for luxury" and "the general trend of Farang merchandise in Iran": "Today nothing It is not a house of the rich and the average Iranians, unless of course it is decorated with some of our ornaments between excess and economy (Lambton, 1962:75). Such as crystal chandeliers and glass vases, stone water basins and mustaraf pots, embroidered curtains, and distinguished tables and The guilds of special chairs and made-up cushions and the like; the lords of wealth differ and boast about having a sofa, and those who have measured the value of all the merchants of this Shahriar's territory in these years have seen that the ratio of the wealth of Europe to the whole Their goods are the ratio of one-third to khums, but the attention to the amount and type of goods exchanged between Iran and the capitalist markets shows well for the movement of Iran's economy, the increase in commodity dependence and the breakdown of domestic industrial production (Saadovandian, 1379 (2000): 21).

Iran's goods mainly consisted of consumables such as sugar, cotton, woolen and silk textiles, clothes, glass, oil, etc., which prevented the creation of consumer light industries in Iran. In his memoirs, after investigating the situation in Gilan (Rasht) in the middle of Rajab, 1296 lunar year (equivalent to July 1258, 1879 AD), Haj Sayah writes about Iran's foreign trade and the effects of imported goods: The trade goods of Iran that are transported from there (Guilan) are cotton, silk, dried fruits, lamb and sheep skins, and the sale of rice and fish, and the trade goods of Russia from there are all the goods of Iran. In this way, this trade will destroy Iran's industries in a short time and make the people of Iran anxious and hungry.

Even though Iranian merchants formed a trading company, they were more importers and distributors of foreign products in the domestic market than exporters of Iranian artifacts and products. In addition to urban areas, the effects of Iran's integration and connection to the international economy were also clearly visible in rural and nomadic areas. The structure of subsistence and closed economy of villagers and nomads were disrupted and their independence and economic self-sufficiency were lost their production ability decreased compared to before and they became dependent on imported products and artifacts. and foreign goods penetrated the houses of farmers and the tents of nomads. Therefore, with the destruction and bankruptcy of urban workshops and local handicrafts, a large number of people became unemployed without being employed in other sectors, so the productive force of Iran became a non-productive force, and many job seekers emigrated from the country.

In addition, due to the lack of legal laws guaranteeing personal property and the lack of internal security and stability, a large number of businessmen left Iran and transferred their capital to neighboring countries (Percy, 1930:45). As a result of the influx of manufactured goods and the increase in the export of raw materials and agricultural goods to world markets, not only the growth of industries was prevented and the type of agricultural production changed, but also as a result of the growth of dependent commercial capitalism, a series of profound changes occurred in the economy of Iranian society and trade Foreigners became an important factor in the changes in society and government organization of Iran (Haeri: 1387 (2008):356-360).

As a result of the influx of foreign goods, traditional industries in Iran were destroyed and new industries and factories were not created. With the intensification of the export of agricultural goods − the type and amount of which changed under the influence of the fluctuations of the world market and the needs of the capitalist colonial countries - there were many changes in Iran's agriculture to the detriment of the people and the benefit of large Iranian landowners and businessmen and foreign buyers. Because instead of the needs of the people of the country, the needs of the global capitalist market became the criteria for cultivation and production in the agricultural sector (Xormoji, 1344 (1965):265). And the development of the commercial capitalist class was in the first place following colonialism. These two colonial governments had more power and influence in the economy and politics of Iranian society than any other foreign power until the beginning of the international war. The arrival of industrial artifacts caused the destruction and bankruptcy of textile workshops and handicrafts in Iran, and many jobs related to the textile industry were also destroyed. Many unemployed people migrated to neighboring countries in search of jobs. Agriculture and animal husbandry, formed the main basis of the subsistence economy, and the largest incomes of Iran were obtained from this sector, and both groups had a self-sufficient, independent, and closed economy. They found their way inside, which led to the impoverishment of the peasants and the destruction of the poor producers, and their self-sufficient economy turned into a dependent economy.

The increase in imports in contrast to the decrease in exports caused Iran's trade balance to face a negative balance. So that Iran's rare gold and silver coins also lost their value compared to before, and the government was faced with a lack of funds. Therefore, to cover his expenses, on one hand, he started selling jobs and positions in the country and the army, and on the other hand, he exposed government lands for sale. Finally, it fueled foreign extraction. The combination of these factors caused European capital and commercial transactions not to help Iran, and as a result, fewer developments occurred in Iran.

C: Seasonal unemployment in the largest sector of Iran, i.e. the agricultural sector

In the late 19th century, the beginning of the 20th century in Iran, the most important production circle of "land" was the absolute owner of the Shah, the Khanin landowners, the clergy, and the merchants. The position of the main class or the farmers was not much different from the condition of the lands where they cultivated. Direct producers or landless farmers were in difficult economic conditions and were brutally exploited by large landowners. Iranian farmers paid more than ten types of taxes for the benefit of landowners, clerics, etc. In addition, the farmers had the duty to present all kinds of gifts and offerings to the zamindars on the pretext of marriage, birthdays, and other occasions, while the farmers were also in the captivity of usurers. Like landlords and merchants, usurers used to buy and seize agricultural lands for free and turned farmers into their tenants (Kasravi, 1363 (1984):14-19).

Therefore, although, during the Qajar period, the farmer class, including ten-holders and tent-holders, was about 70/. They made up the population of Iran and were the most important and specific wealth-producing class, but due to the special conditions caused by the lord and serf system, the ability to produce in this class was not used as needed.

Confiscation of farmers' property took place. The tax collection system, which was ruled by the tyranny and cruelty of the tax collectors, that is, the stewards and the code of the gods, had a humiliating effect on the economic situation of the farmers. The stewards and Kodkhodayans determined all kinds of ransoms and tributes for this class, sometimes they fined the farmers and inflicted physical punishments on them. The life of Iranian farmers was much more difficult. The farmers, who were exposed to the cruel humiliation of the ruling classes, did not have any reserves. It was enough for a small drought to occur so that infectious diseases and famine quickly spread everywhere. The living conditions of urban hardworking groups were hard and life-consuming like farmers (İsavi, 1369 (1990):25).

With the conclusion of the Golestan and Turkmanchai treaties with Russia and the trade treaty with England and the reduction of customs duties, the trade balance between Iran and foreigners was disrupted and a flood of European goods left Iran. At first, the deficit of the import cost was covered by the outflow of cash and gold, silver, and jewelry. But with their drastic reduction, the country went to the brink of bankruptcy, and the government of Mohammad Shah Gajar, unable to understand the situation, intensified the crisis after the discovery of the "stone mines of Crimea" to pay for imports. But the body of the society, according to the demand of the world market, turned to the production of goods needed by the world market and which can be produced in Iran. Simultaneously with these developments, the West's demand for raw materials from Asian countries increased.

As a result, Asian countries gradually turned into exporters of raw materials and importers of industrial products. Iran was also affected by this and historical developments in the direction of agricultural production in Iran began and the stages of transition from subsistence to commercial agriculture became a reality. Silk, cotton, rice, tobacco, and opium were the most important commercial agricultural products of Iran. From this time onward, the agricultural sector should produce cash-generating and export products in addition to producing the food needed by the country to finance the ever-increasing imports. Allocating a major part of fertile land to the cultivation of cash-generating crops caused Iran's agriculture-based economy to lose the ability to meet domestic needs. The difficulty of living put pressure on peasants and professionals and forced them to move from their villages and cities in search of work. This caused the creation of a free labor force, which was increasing day by day, and in turn, it led to large waves of immigration inside the country and soon abroad. According to Hakimian, "about 85% of Iranian immigrants to Russia were peasants" (Lambton, 1375 (1996):120).

Based on the obtained data, shows the poor situation of Iranian farmers in the period in question. They had no choice but to emigrate from Iran. Such a situation had many negative consequences, because the lack of growth of the commercial bourgeoisie and, as a result, the lack of industrial factories capable of attracting labor, along with the inhumane conditions of workers' lives, caused the labor force to migrate abroad and, as a result, prevented the formation of the working class. It took place inside the country.

The role of foreign factors in Iran's economy

D: Modernization in the Caucasus and the need for labor

Historical evidence shows that the leaders of the tsar's imperial empire viewed the occupied regions as a warehouse of raw materials for Russian industries and factories. Establishing and consolidating their rule over the Caucasus and destroying the former political systems (government small towns and Muslim khanates of the region) provided the basis for the establishment of comprehensive security in the entire region (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2004:234).

After suppressing various rebellions in the Caucasus, the tsar's soldiers were able to establish peace and security in the region, especially along the commercial roads and important economic cities, such as Baku and Tbilisi. In addition, they settled many Russian immigrants in different regions of the Caucasus and gave the most fertile agricultural lands of the region to the newcomers. Apart from the mentioned groups, which mostly consisted of Russian soldiers and their families and several other Russian villagers, the Russian government settled other immigrant groups such as Germans, Greeks, and Poles in the

Caucasus. New arrival groups, after entering the Caucasus region, often took high administrative, industrial, and economic jobs (Azərbaycan tarixi, 2001:43).

In this sense, the Caucasus became a new settlement area. After the mentioned activities, there was an opportunity for the Russians to take a series of economic measures in line with their interests. The first economic transformation resulting from Russia's rule over the economy of the Caucasus was the destruction of the traditional and limited economy of the past, followed by the prosperity and expansion of the new capitalist economic system. In fact, "with Russia's domination of the Caucasus, the natural economy fell apart and monetary-commodity relations flourished". In 1865, the Caucasus Committee embarked on land reforms as well as reforming the administrative principles of the region. The most important result of these reforms was the deprivation of administrative rights and sovereignty from old masters and servants. At this time, the majority of the Caucasian population lived in rural areas.

Therefore, as a result of the aforementioned reforms and the abolition of the lord-serf system in the Caucasus, the authority of the local aristocracy was lost, and on the other hand, the various patrilineal and feudal ties in the property system of the region lost color. In general, the rural reforms in the years 1864-1871 as well as road construction projects helped to achieve the above goal in the Caucasus. Between the years 1870-1860, all highways "Tbilisi-Gara Kelisa-Yerevan" and "Yerevan-Jolfa, Alexandrupol-Kogheb-Nakhchivan-Goris" were repaired or built. Similarly, in the second half of the 19th century, copper mining centers were established in "Alaverdi" and "Zenge Zor" and at the end of the same century, cotton, leather, fabric, wine, and cognac production workshops were established (Həsənli, 2012:55).

According to the contents, it can be stated: During this time, both domestic and foreign trade developed and the urban population of Caucasus increased. In the following years, Russia's first move to implement the development of the Caucasus was to build communication lines and railways. With the construction of the "Rostov-Don-Baku" and "Baku-Batumi" railway lines (in 1883), various cities and ports of the Caucasus were connected. This caused the eastern regions of the Caucasus and the shores of the Caspian Sea to be connected to the Black Sea, and after that, oil and other products produced in this region were exported through the Black Sea. In this way, the Caucasus came out of isolation. In the next stages, the "Tbilisi-Gomeri-Alexandropol and Kars" railway lines were also built and completed in 1899.

The set of infrastructure changes and reforms, on the one hand, caused the increase in agricultural products such as cotton and tobacco, and on the other hand, it provided the ground for the entry of domestic and foreign capital as well as industrial and mineral investments in the region. From the 50s-the 60s of the nineteenth century, large industrial factories were formed in the Caucasus. For example, in the city of "Gede Bey", a copper smelting factory, a silk weaving factory of the Alexiou and Varonin brothers, the first oil refinery in Baku, etc. were established. In the above discussed period, the three major industries of the Caucasus included oil extraction, oil refining, and silk production. Between the 70s and 90s (period of capitalist development in the Caucasus), capitalist industries in the Caucasus developed strongly. During this period, heavy industries of oil extraction, oil refining, shipping, light industries, and food industries were developed in Baku province.

With the developments in the Caucasus and the expansion of industries, this region became the destination of thousands of unemployed workers and job seekers. Therefore, Iranian workers, especially Azerbaijanis, immigrated to the Caucasus due to the border with this land and the historical, linguistic, and religious similarities with the people across the border.

The discovery of oil in Baku and the need for labor

Baku oil industries traditional political systems in the Caucasus and carrying out the aforementioned reforms developed rapidly. To extract Baku oil, a 21-meter-deep well was dug in 1846 (for the first time in the world), which was successful. In 1871, the second oil well with a depth of 64 meters was drilled in Balakhani Absheron with new mechanical principles. The amount of oil extraction increased twice in the first years of industrial extraction of this substance; That is, in the first year in 1872, 40 million pounds of oil were extracted, and in 1873, more than 90.3 million pounds of oil were extracted. Also, 10.6 million pounds of oil extracted from Baku in 1876 reached more than 50 million poods in 1882. As the amount of oil extraction increased, the number of oil refineries also increased. The number of refinery centers was forty-seven in 1873, and sixty-two in 1873 (Azərbaycan tarixi, 2001:70).

In general, it can be said that at the end of the nineteenth century, Baku's oil industry achieved tremendous progress and this city gained first place in the world in the field of oil extraction. Also in 1872. The indirect tax that was collected from oil products was cancelled. The cancellation of this tax had a significant impact on the speed and progress of oil extraction, which caused the number of oil wells to increase. As the number of oil wells increased, the number of oil extraction factories also increased. Also, in addition to oil extraction factories, such as kerosene, gasoline, oil production, asphalt, and bitumen factories, there were other factories related to Baku oil. Only between the years 1898-1895, 60 English companies and several commercial companies affiliated with other countries were active in Baku's oil industry with the formation and development of new industries as well as other economic sectors in the Caucasus (Mirbabayev, 2007:292). The need for industrial and non-industrial workers increased. With the economic development of the region and attention to various economic sectors, the number of industrial and non-industrial workers in the region increased, and as a result, the number of workers in the industrial economy sector of the Caucasus also increased. In 1897, the number of workers in the South Caucasus was 248,300. The number of workers in the rural economy sector in 1897 was estimated at 26,500 people.

Considering the rapid growth of the oil industry and other industries and the development and exploitation of various mines in the Caucasus region, these industries needed a lot of skilled and simple labor force, which the local labor population did not respond to this need. Therefore, the need to provide non-local labor was a natural thing. During this period, Dagestan, the Volga side regions, and the central provinces of Russia and Azerbaijan provided an important part of the labor force needed in the Caucasus. The largest number of active workers in the Caucasus economy were in Baku, related to the oil industry and related industries.

The development of these industries was so impressive that in less than thirty years, the number of workers in this sector increased from 1,800 to 26,000. In 1904, the number of workers in Russian oil mines increased to 27,000 people, of which about 24,000 people worked in the Baku oil industries. The emergence of the aforementioned job opportunities in the modernizing part of the Caucasus allowed Iranians living in Gilan and Azerbaijan to migrate to the Caucasus to earn money (Mirbabayev, 2007:29).

Conclusion

The occurrence of the wars of the first and second periods of the Qajar and Russian dynasties initially made Iran face the modern military-political power of European countries. However, the conclusion of trade agreements led to the large-scale entry of European goods into Iran, followed by the failure of Iranian handicrafts and the unemployment of craftsmen and artisans. The result of this situation was the beginning of a widespread economic crisis in Iran.

Because of the widespread collapse of Iran's old handicrafts, new industries could not replace them. The few new industries that were built soon went out of business for various reasons. And the arrival of new European goods and the change in the consumption pattern disrupted the ratio of income and expenditure in the lives of Iranians. But with the expansion of innovative measures in the Caucasus, especially the discovery and extraction of oil, provided new job opportunities for unemployed craftsmen and seasonal rural workers to earn money by migrating to the Caucasus, especially Baku.

It should be noted that the cultural and linguistic similarities existed between these two regions during Qajar period had no effect on the migration of Iranians to Baku.

References

1. İsavi, C. (1369). İranın iqtisadi tarixi (1332-1215). Tərcümə: Yaqub Ajandə, çap 2. Tehran: Gstre, s.234.
2. Kermani, N.al-S.M. (1381). İranlıların oyanış tarixi. Əli Əkbər Sirjaninin tamamlaması ilə. Tehran, çap 3, s.239.
3. Hamili, G., Meloyl, Ç. (1390). Kembricin İran tarixi. Tərcümə: Dr. Teymur Gaderi, Mahtab-Ebfam, s.439.

4. Lambton, A. (1962). Katharine Swynford. Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship. Studia Islamica, p.120.
5. Saadovandian, S. (1379). Qacar dövründə İranın tarixi demoqrafiyasına giriş. Tehran, s.349.
6. Percy, S. (1930). A history of Persia. Vol. 2. London: Macmillan and Company Limited, p.234.
7. Haeri, A.H. (1387). İran mütəfəkkirlərinin qərb burjua sivilizasiyasının ikili metodları ilə ilk qarşılaşmaları, çap 2. Tehran: Əmirkabir, s.402.
8. Xormoji, M.H. (1344). "Tarix Qacar əl-Əkbər Naseri". Tərcümə: Hüseyn Xadio Jam, çap 2. Tehran: Zovar, s.265.
9. Kasravi, A. (1363). Tarix məşrutə İran, çap 16. Tehran: Əmirkabir, s.234.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2004). II cilddə, I c. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 439 s.
11. Azərbaycan tarixi. (2001). 7 cilddə, IV c. Bakı: Elm, 672 s.
12. Həsənli, C. (2012). Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı: Adiloğlu, 656 s.
13. Mirbabayev, M.F. (2007). Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı: Azərnəşr, 292 s.

Reviewer: Dr. of historical sciences Ghobad Mansourbakht

Received: 10.07.2022 Accepted: 29.08.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/82/43-50

Mirvari Abduləli qızı Eminova
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
dissertant
mirvarieminova@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-1187-8006

XVIII ƏSRİN I YARISINDA AZƏRBAYCANIN XARİCİ VƏ TRANZİT TİCARƏTİNDƏ HİND TACİRLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Mənbələrdə hind tacirlərinin Azərbaycanda ticarət fəaliyyəti haqqında daha dolğun məlumatlara XV əsrdən başlayaraq rast gəlmək mümkündür. Sonrakı əsrlərdə onlar bu sahədəki fəaliyyətlərini daha da genişləndirmiş, XVII əsrin ortalarından etibarən isə Azərbaycanın tranzit ticarətinin xeyli hissəsini ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdular. Bu vəziyyət XVIII əsrin I yarısında da qalmaqda davam edirdi. Əslində, XVIII əsrin 20-40-cı illərini hind tacirlərinin Azərbaycanda fəaliyyətlərinin çiçəklənmə dövrü hesab etmək olar. Bəhs edilən dövrdə onlar Azərbaycanın xarici və tranzit ticarətinin inkişafına ciddi təsir göstərmiş, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafında yaxından iştirak etmişlər. Məqalədə Azərbaycan tarixşünaslığı üçün kifayət qədər aktual olan bütün bu məsələlər, daha konkret desək, hind tacirlərinin Azərbaycan vasitəsilə Avropa-Rusiya-Şərq və Azərbaycan-Rusiya tranzit ticarətinin inkişafında oynadıqları vasitəçi rol tədqiqata yeni cəlb edilmiş materiallar əsasında tədqiq edilmişdir.
Açar sözlər: *tranzit ticarət, xam ipək, hind tacirləri, Bakı limanı, Dərbənd*

Mirvari Abdulali Eminova

The role of indian merchants in the foreign and transit trade of Azerbaijan in the first half of the 18th century

Abstract

In the sources, it is possible to find more complete information about the trade activities of indian merchants in Azerbaijan starting from the 15th century. In the following centuries, they expanded their activities in this field, and from the middle of the 17th century, they managed to capture a significant part of Azerbaijan's transit trade. This situation continued in the first half of the 18th century. In fact, the 20s-40s of the 18th century can be considered the heyday of Indian merchants' activities in Azerbaijan. In the mentioned period, they had a serious impact on the development of foreign and transit trade of Azerbaijan and closely participated in the development of commodity-money relations. In the article, all these issues, which are quite relevant for Azerbaijani historiography, more specifically, the mediating role played by Indian merchants in the development of European-Russian-Eastern and Azerbaijan-Russian transit trade through Azerbaijan, were studied on the basis of newly included materials.
Keywords: *transit trade, raw silk, indian merchants, Baku port, Derbend*

Giriş

XVIII əsrin I yarısında mənbələrdə hind tacirlərinin Azərbaycanda göstərdikləri fəaliyyəti özündə əks etdirən məlumatların azlığı mövzunun tədqiqində bir sıra çətinliklər yaradır. Bu, özünü hind tacirlərinin Xəzəryanı bölgələrdə, o cümlədən Azərbaycanda fəaliyyətə başlamalarının vaxtının müəyyənləşdirilməsində daha aydın göstərir. Azərbaycan-Hindistan əlaqələrinin araşdırıcısı Ş.Məmmədli antik müəlliflərin məlumatlarına əsaslanaraq qeyd edir ki, bölgədə hind tacirlərinin fəaliyyəti daha qədim dövrlərə aiddir (Məmmədli, 2011:19). Həqiqətən də antik müəlliflərin (mil. ə. IV – mil. I əsri) ticarət yolları haqqındakı məlumatları Azərbaycanın hələ qədimdən Hindistanla ticarət əlaqələri saxlamasından xəbər verir. Həmin dövrdə bu əlaqələr intensiv olmasa da, iki olkə arasındakı ticarət əlaqələrinin qədim köklərə malik olduğunu təsdiqləyir. İlkin mənbələr və səyyah gündəliklərinin məlumatlarına əsaslanaraq

qeyd etmək olar ki, Azərbaycanla Hindistan arasında ticarət əlaqələri sonrakı əsrlərdə daha intensiv inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin görkəmli tədqiqatçısı S.B.Aşurbəyli qeyd edir ki, hələ XV əsrdə Bakıda və Şamaxıda yaşayan hind tacirləri özlərinə məxsus karvansaralarda qızğın ticarətlə məşğul olurdular (Ashurbeyli, 1990:31). N.M.Qoldberqin fikrincə isə 1615-1616-cı illərdən hind tacirləri artıq Həştərxanda məskən salmışdılar. V.M.Beskrovnı bu hadisəni həmin əsrin 60-cı illərinə aid edir (Magomedov, Abdurakhmanova, 2012:67).

Qeyd edilənlər təsdiqləyir ki, hind tacirləri Azərbaycanla daha erkən münasibətlərə girmiş və burada məskunlaşmışlar. Hind tacirlərini Azərbaycana Şərqin digər ölkələri ilə müqayisədə daha sərfəli və təhlükəsiz ticarət şərtləri cəlb edirdi. XVI əsrdən başlayaraq siyasi sabitlik, ticarət mərkəzlərinin zənginliyi, əlverişli şərait hind məskənlərinin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Ən başlıcası isə Azərbaycanda məskunlaşan hind tacirləri öz adət-ənənələrinə və dinlərinə uyğun həyat tərzi keçirmək imkanı qazanırdılar. Bakı şəhəri yaxınlığında Suraxanı kəndində yerləşən, hind tacirlərinin ibadətgah yeri olan od məbədi − Atəşgahın da mövcudluğu bunu təsdiqləyir. Müqəddəs ocaqları hesab etdikləri bu dini mərkəzə hindlilər xüsusi diqqət yetirirdilər. Belə ki, iri ticarətlə məşğul olan tacirlər Abşerondakı Suraxanı kəndində yaşayan hindli atəşpərəstlərə pul və ərzaqla kömək edir, "əbədi odlar"ın yerində hücrələr və məbəd tikmək üçün vəsait verirdilər (Ashurbeyli, 1946:52-53).

Təbriz, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Şamaxı və digər şəhərlərimizdə tikilmiş hind karvansaraları bu ölkədən olan tacirlərin Azərbaycanda məskunlaşdıqlarını, ölkənin xarici və tranzit ticarətində fəal rol oynadıqlarını təsdiqləyir. İçərişəhərdə bu günədək qorunub saxlanılan XVI əsr abidəsi – Multanı karvansarayı Azərbaycan – Hindistan tarixi ticarət əlaqələrinin bariz nümunəsidir.

Əslində hind tacirlərinin Xəzər ticarətinə daha intensiv şəkildə cəlb olunmalarını XVI əsrdən götürmək lazımdır. Bu məsələyə iki amilin təsir etdiyini nəzərdən qaçırmaq olmaz. Bunlardan biri Səfəvilər dövlətinin yaranması, Səfəvi və Moğol dövləti ilə münasibətlərin normallaşması, sabitliyin mövcud olması ilə bağlı idi. İkincisi isə, Rusiyanın Kazan və Həştərxanı istila etdikdən və Şimali Xəzər bölgəsinə sahibləndikdən sonra bölgədə möhkəmlənmək məqsədilə erməni və hindli tacirlərə imtiyazların verilməsi idi. Bu, Həştərxan qubernatoruna ünvanlanmış 20 may 1647-ci il tarixli çar nizamnaməsində öz əksini tapmışdır (5).

Hollandlar tərəfindən şərq ticarətindən sıxışdırıldıqdan sonra hindlilər Xəzər ticarətinə daha çox cəlb olunmağa başlamışdılar. Dərbənddəki hind tacirləri haqqında yazılı məlumatlar daha sonrakı dövrə aid olsa da, Həştərxan Prikaz Palatasının salamat qalmış gömrük qeydləri XVII əsrdən hind tacirlərinin Həştərxandan Dərbəndə və əks istiqamətdə müntəzəm ticarət səfərlərindən xəbər verir (Magomedov, Abdurakhmanov, 2012:67). Buna əsaslanaraq, hind tacirlərinin XVII əsrdən Dərbənddə fəal ticarətlə məşğul olduqlarını iddia etmək olar. Sənədlər təsdiqləyir ki, XVII əsrin ortalarına doğru Həştərxanda, Dərbənddə, Şamaxıda yaşayan hind tacirləri artıq Volqa-Xəzər tranzit ticarətinin fəal iştirakçıları idilər.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər Həştərxanda XVII əsrin 30-cu illərində hind koloniyası formalaşmağa başlamışdısa, Şamaxıda, Bakıda və Azərbaycanın digər şəhərlərində hind ticarət məskənləri artıq mövcud idi. Eyni zamanda XVII əsrədək hind tacirləri yalnız Şərq ölkələri ilə ticarətdə iştirak edirdilərsə, indi artıq onlar Qərbi Avropa-Rusiya-Şərq ölkələri ticarətində fəaliyyət göstərirdilər. Beləliklə də, əgər əvvəllər hind tacirlərinin ticarət əməliyyatları Həştərxanla məhdudlaşırdısa, sonradan onlar Rusiya və Qərbi Avropada İrandan və Hindistandan gətirilən malları sataraq Rusiya və Qərbi Avropa mallarını alıb satış üçün İran və Hindistana aparırdılar. Hətta XVII əsrin ortalarından ayrı-ayrı hind tacirləri Həştərxandan Kazan, Moskva, Yaroslavl, Nijni Novqorod bazarlarına nüfuz edirdilər. Rusiya hakimiyyətinin hind tacirlərinə həvəsləndirici münasibəti və sərfəli ticarəti hind tacirlərini Rusiyaya getdikcə daha çox cəlb edirdi, malların həcmi və çeşidi artırdı (6).

Zaman keçdikcə vətənlərindən uzaq qalan hindli tacirlər Rusiya şəhərlərində və Azərbaycanda daha böyük məskənlər salırdılar. Həştərxan və Şirvan hind tacirlərinin əsas yerləşdikləri mərkəzlər idi. Həştərxan, Dərbənd və Bakı dəniz limanları genişmiqyaslı Volqa-Xəzər tranzit ticarətinin təmin edilməsində mühüm rol oynadıqlarından hind tacirləri bu şəhərlərdə daha çox məskunlaşırdılar. Həştərxan limanı Şərq tacirlərinin görüşdükləri əsas məntəqə idi.

XVII əsrin sonlarından şərq tacirləri ticarət, yeni bazarlar axtarmaq üçün Həştərxandan Qafqazın digər ticarət mərkəzlərinə getməyə başlamışdılar. Dərbənd, Şamaxı, Bakı onların adi ticarət yoluna çevrilirdi (Russko-indiyskie otnosheniya v XVII v., 1958:338). Hindistana gediş-gəliş çətinləşdiyinə görə Həştərxanda olan hindli tacirlər Səfəvilərə məxsus ticarət mərkəzlərindən Hindistan və İran (Azərbaycan) istehsalı olan mallarla ticarət edirdilər (Magomedov, 2015:152). Həmin məhsulları hind tacirləri Azərbaycanın Dərbənd, Şamaxı, Bakıda olan hind və Azərbaycan, İran tacirlərindən alırdılar. Hindlilərin Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, İran və Hindistanda daimi "nümayəndələri" var idi və onlar öz xadimlərinə, yəni Həştərxandakı iri tacirlərə onların xahişi ilə mal göndərirdilər.

Şərq ölkələrindən əldə etdikləri məhsulları hind tacirləri Həştərxan və digər rus şəhərlərində də satırdılar. Bir qrup hind taciri isə həmvətənlərinin Azərbaycana gətirdikləri məhsulları burada satır, eyni zamanda Səfəvi dövlətinə məxsus şəhərlərdə istehsal edilən məhsulları başqa ölkələrə aparırdılar. İxrac olunan əmtəələr içərisində hind və İran-Azərbaycan parçaları üstünlük təşkil edirdi. XVII əsrdə bu parçaların 30 növü rus gömrük işçiləri tərəfindən qeydə alınmışdı. XVIII əsr sənədlərində isə ticarət əməliyyatlarında yeni parça növlərinin adı çəkilir. Ümumiyyətlə, XVIII əsrdə cəmi 77 növ parça ixrac olunmuşdu (Məmmədli, 2011:122). Göründüyü kimi, XVIII əsrdə Şərq parçaları ticarəti xeyli inkişaf etmişdi.

Ticarət yolları və mərkəzləri

Orta əsrlərdən Hindistan və Çindən başayaraq Orta Asiya vasitəsilə Xəzər dənizinə qədər karvan yolu var idi. Hindli tacirlər Azərbaycanla bu yol vasitəsi ilə əlaqə saxlayırdılar. Azərbaycanı Hindistan və Çinlə bağlayan dünya ticarəti − cənub magistral yolu ilə − Orta Asiya, İran və Azərbaycanın cənub vilayətləri vasitəsilə, həmçinin şimal yolu ilə − Xəzərsahili boyunca Dərbənd keçidinin yanından keçməklə reallaşırdı (Məmmədli, 2011:20). Ticarət gəmiləri Dərbənd, ya da Niyazabadda boşaldılır, buradan karvanlar vasitəsilə Şabran, yaxud Lahıcdan keçərək qısa yolla Şamaxıya istiqamət alırdılar. Dərbənddən Şamaxıya yol 6 gün çəkirdi (Geydarov,1999:59). Azərbaycanın tranzit və xarici ticarətində önəmli mərkəz olan Şamaxı Avropa-Asiya ticarətinin birjası (müəyyən əmtəələrlə sövdələşmələr aparılan bazar M.E.) və xüsusilə Volqa-Xəzər yolundan istifadə edən tacirlərin − Qərbi Avropa-Rusiya-Azərbaycan-İran-Hindistan tacirlərinin toplum yeri idi.

XVIII əsr səyyahı, ingilis Ost-Hind şirkətində xidmət etmiş J.Forsterin məlumatlarına görə, hind tacirlər Azərbaycana və Həştərxana iki marşrutla – Herat və İran vasitəsilə olan quru yolla, ya da dəniz yolu ilə gəlirdilər. Onlar Hindistanın cənubundan, Ərəbistan dənizindən keçməklə Bəsrəyə gəlir, sonra isə quru yolla Şimala tərəf irəliləyirdilər (Məmmədli, 2011:9).

1735-ci il 15 fevral tarixli Rusiya dövlətiniin qədim aktlar arxivinə məxsus sənəddə isə göstərilir ki, hind taciri Marvari Hindistandan qərbə gedən ticarət yollarını belə şərh etmişdir: "Hindistan torpağında yerləşən və Moğolların yaşadığı şəhər Delli (Dehli) adlanır. O şəhərdən dörd yol keçir:

Birinci yol − sərhəddə yerləşən Fars şəhəri Qəndəhardan keçir. Paytaxt Dehlidən həmin şəhərə dəvə və atlardan təşkil olunmuş karvanlarla ayın üçdə biri qədər vaxta gedirlər. Oradan hər cür mal Fars ölkəsi vasitəsilə ixrac edilir. Qəndəhar şəhərindən Gilana qədər quru yolla, dəvə və atlardan təşkil olunmuş karvanla isə üç aylıq yoldur, qatırlarla daha çox vaxta gedilir.

Digər yol − Buxara torpağından keçir. Hind tacirləri Delli (Dehli) şəhərindən Hindistanla sərhəddə yerləşən Kabil şəhərinə ay yarıma gedirlər. Kabildən Vodokşana (Bədəxşana), sonra Buxaradan keçərək iki ay və ya daha az müddətə Xivəyə çatırlar. Xivədən Həştərxana qədər isə quru yolla getmək mümkündür. Mallar dəvələrdən istifadə edilərək karvanlarla daşınır, karvanı idarə edənlər isə atlarla gedirlər. Xivədən Manqişlav (Manqışlaq) və ya Tyuk-Karaqan bölgəsinə − Xəzər sahilinə dəvələrlə 15 günlük yoldur. Oradan isə dənizlə Həştərxana gedilir.

Üçüncü yol − dəniz və okeandan keçir. Delli şəhərindən dəniz vasitəsilə Tatta şəhərinə gəlinir. Oradan karvanla 3 ay müddətinə gəmilərin dayandığı sahilə gedilir. Oradan isə 60 verstlik dəniz yolu ilə hava yaxşı olarsa, bir aya Fars torpağına Maçeli-Bəndər və Kumu-Bəndər şəhərlərinə çatmaq mümkündür. Sonra isə iki aya quru yolla İranın paytaxtı İsfahana, 25 günə İsfahandan Gilana gedilir.

Dördüncü yol − Hindistanın Kalat şəhərindən keçərək Dehlidən dörd aylıq məsafədədir. Oradan farsların Kirman şəhərinə 45 günə, Kirmandan Kaşana 35 günə, Kaşandan İspoqaniyə (İsfahana) 5 günə və Gilana 20 günə getmək mümkündür" (10).

XVIII əsrin əvvəllərindən Volqa-Xəzər bölgəsində ənənəvi ticarət əlaqələrində dəyişikliklər baş vermişdi. XVIII əsrin I rübündə Rusiyanın məhsuldar qüvvələrinin sürətli artımı, Rusiyanın Baltik ətrafına çıxışı, Xəzərdəki mövqelərin möhkəmlənməsi və I Pyotr hökumətinin ticarəti inkişaf etdirmək üçün həyata keçirdiyi sərt tədbirlər digər ölkələrlə ticarətin artmasına səbəb oldu. Rusiya Asiya ticarətini Avropa ticarəti ilə əlaqələndirməklə bundan maksimum xeyir götürməyə can atırdı. Şərq ticarətinin inkişafına hər cür təkan verməklə, çar hökuməti xəzinəni zənginləşdirib həm də ölkəni zəruri mallarla təmin etməyə çalışırdı. Gömrük maraqları naminə Rusiya hakim dairələri hind və digər Asiya tacirlərinin rus şəhərlərində fəaliyyətinin genişlənməsinə etiraz etmirdilər. Çünki hind tacirləri digər qeyri rus tacirlərlə yanaşı Şərq mallarının, xüsusilə Azərbaycan ipəyinin, ipək məhsullarının Rusiyaya daşınmasında vasitəçi rolunu yerinə yetirə bilərdilər.

Rusiya dövləti Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə Həştərxan vasitəsilə əlaqə saxlayırdı. Həştərxanın Azərbaycanla ticarətdə də mühüm rolu var idi. Belə ki, Həştərxan Xəzər dənizinə Volqa ticarət yolu çıxışında yerləşməklə Azərbaycanın Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Hindistan və başqa uzaq ölkələrlə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Bütün Asiya ticarətinin iri mərkəzinə çevrilən Həştərxanın nəinki Rusiyanın daxili ticarət mərkəzlərinə, hətta Avropaya çıxışı var idi.

Hindlilərin Həştərxandan keçən ticarət səfərləri dörd istiqamətə ayrılırdı ki, bunlardan da ilk iki istiqamət Azərbaycan üçün mühüm idi:

1. Azərbaycan və İran şəhərlərindən Həştərxana gətirilən mallar daxili rus şəhərlərinə, əsasən, Moskva və Makaryev (Nijeqorodsk) yarmarkasına aparılırdı.
2. Rusiyanın daxili şəhərlərindən Rəştə, Bakı və Dərbəndə, əsasən rus malları, qismən Rusiyada alınan Qərbi Avropa malları, həmçinin Çin malları (az-az hallarda çay və rəngləyici maddələr) gətirilirdi. Dərbənd şəhəri isə dörd istiqamətin üçündə vasitəçi idi (Antonova, 1972:142).

Göründüyü kimi, Azərbaycan Volqa-Xəzər yolunun tranzit fəaliyyətində əhəmiyyətli rola malik idi. Bu da hind tacirlərini Azərbaycanla bağlı ticarətə daha çox cəlb edirdi.

Mal çeşidləri

Həştərxan gömrükxanası sənədlərinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, hind tacirləri Rusiya, Azərbaycan, Orta Asiya, İran və Hindistan kimi ölkələrin ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli rola malik olmuşlar. Araşdırılan materiallardan aydın olur ki, Həştərxan gömrükxanasında icazə kağızı verilmiş, öz adları, eləcə də apardıqları məhsulların sayı və siyahısı göstərilməklə Azərbaycana gəlmiş hind tacirləri haqqında xeyli sənəd mövcuddur. Hindlilərin Azərbaycan şəhərlərinə gətirdikləri mallar da öz rəngarəngliyi ilə maraq doğurur. Lakin onların gətirdikləri məhsuların bəzilərinin adları və nə üçün istifadə edildiyi hələ də müəyyən edilməmişdir.

Hind tacirləri Azərbaycandan Hindistana xam ipək, ağ neft və digər mallar aparır, oradan isə müxtəlif ədviyyat, başlıca olaraq isə Kəşmirdə toxunan və Şərqdə geniş yayılmış "tirmə" adlanan və qızıla bərabər tutulan yun parça, pambıq, habelə qızıl sapla naxış vurulmuş ipək parçalar gətirirdilər. Ş.Aşurbəylinin verdiyi məlumata görə "tirmə" adlanan həmin parçalardan bir nümunə Azərbaycan Tarix Muzeyinin ekspozisiyasında saxlanılır. Parçanın fil sümüyü rəngli fonunda "buta" şəklində açıq qırmızı rəngli naxışı var (Aşurbəyli, 2006:181).

Hind tacirləri Şamaxı və Bakıya Hindistandan müxtəlif məhsullarla yanaşı çox bahalı, dəyəri qızıla bərabər tutulan Kəşmir parçaları gətirirdilər ki, bu da yerli əyanlar arasında böyük tələbata malik idi.

Hind tacirləri yalnız Azərbaycan-Hindistan arasındakı ticarətdə deyil, eyni zamanda Azərbaycan vasitəsilə aparılan Sərq-Rusiya-Qərb tranzit ticarətində də fəal rol oynayırdılar. Hindistan tacirləri rus mallarının bir hissəsini Həştərxandan ixrac edirdilər. Həştərxan və Dərbənd vasitəsilə Şərq ölkələrinə ixrac edilən malların xeyli hissəsi Azərbaycan, İran, Rusiya və Avropa mənşəli idi. Bu mallar içərisində dəri və xəz üstünlük təşkil edirdi. Dəri məmulatlarından qırmızı yuft (zərif dəri) və şirniyyat, həmçinin dəri məmulatları − çəkmələr əsas ixrac malları idi. Xəzlərin müxtəlif növləri samur, dələ, tülkü, qoyun və dovşan xəzləri, həmçinin xəz məmulatları − xəz və papaqlar ixrac edilirdi. Bunlarla yanaşı, Rusiyadan qaz tükü, "balıq dişi" (morj dişi), inək yağı, "rus" istiotu kimi mallar da ixrac olunurdu. Avropa malları: müxtəlif növ parçalar (karmazin, yarımkarmazin), metallar və metal məmulatları – "yaşıl" mis, çanaq, qazan, mis məftil, "ağ" dəmir − qalay, iynələr, sancaqlar, qıfıllar, həmçinin şəkər, yazı kağızı və s. idi. Hindistandan Rusiyaya isə cilalanmış, yaxud cilalanmamış daşlar, brilyantlar, lali (ləl), karmadon, mixək,

muskat, darçın, bibər, ağ inbir, sarı inbir, qızıl və gümüş parçalar, hər növ hind kəmərləri gətirilirdi (Aşurbəyli, 2006:181).

Hindli tacirlərin Rusiya, Orta Asiya, Şərqi Avropa ölkələrinə apardıqları məhsullar içərisində Azərbaycandan alaraq digər ölkələrdə baha qiymətə satdıqları mallar da az deyildi. Bu xüsusilə ipək və ipək məmulatları idi. 1735-ci ilin noyabr ayında Bakıdan Həştərxana gətirilən malların miqdar və qiymətini nəzərə alaraq ehtimal etmək olar ki, 1737-1744-ci illər arasında dənizlə Həştərxana gətirilən malların böyük hissəsi Azərbaycan şəhərlərindən ixrac edilmişdi. Hind və rus tacirlərinin apardıqları mallar arasında çoxlu miqdarda "Təbriz ipliyinin", "Şamaxı movu"nun və s. olması, başqa sözlə, Xəzər vasitəsilə Rusiyaya müxtəlif ölkələrdən axışıb gələn tacirlərin malları arasında çoxlu Azərbaycan mallarının olması Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə mühüm rolunu gostərirdi (Məmmədli, 2011:129). Eyni zamanda hind tacirləri müxtəlif ölkələrdən Azərbaycan şəhərlərinə də növbənöv mallar gətirirdilər.

Həştərxan gömrükxanasının məlumatlarına əsasən 8 il ərzində, yəni 1737-ci ildən 1744-cüilədək hind tacirləri İran və Azərbaycan şəhərlərinə 311,7 min rubl mal idxal etmişdilər. Göstərilən illər ərzində İrandan, həmçinin Azərbaycan şəhərlərindən ixrac olunan malların ümumi məbləği isə iki dəfə çox olub 661,1 min rubla çatırdı (Məmmədli, 2011:116).

Maqomedov H.A. Yuxta istinad edərək göstərir ki, XVIII əsrin 30-40-cı illərində Rusiyanın Xəzəryanı bölgələr vasitəsilə İran və Cənubi Qafqaz ilə ticarətində hind tacirləri böyük rol oynayırdılar. Dəyər baxımından onlar idxalın 1/4-dən çoxuna və əmtəə ixracının isə 2/5-dən bir qədər az hissəsinə nəzarət edirdilər. Onların dövriyyəsi isə orta hesabla ümumi dövriyyənin təxminən 1/3 hissəsini təşkil edirdi (Magomedov, 2015:154).

XVIII əsrin ortalarına doğru hindlilər erməni tacirlər üçün ciddi rəqibə çevrilmişdilər. Bunu 1725-ci il gömrük kitabının məlumatları da təsdiq edir. Gömrük kitablarından aydın olur ki, 3 ay ərzində 43 erməni taciri öz anbarlarından Dərbənd, Bakı və Gilana 11672 rubl dəyərində mal göndərmişdilərsə, 47 hindistanlı tacir 3 dəfə artıq 35.659 rubl dəyərində olan malın tranzitində iştirak etmişdi (Russko-indiyskie otnosheniya v XVIII v.,1958:307). Elə buna görə də XVIII əsrin 20-40-cı illəri Azərbaycanda hind ticarətinin çiçəklənmə dövrü hesab edilir.

Hind tacirlərinin fəaliyyəti Rusiya dövlətinin də diqqətindən yayınmamışdı. Bütün Şərq, xüsusilə də Azərbaycan ipəyinin Rusiyaya daşınmasında onlardan istifadə edən çarizm tərəfindən hind tacirləri himayə olunurdular. Bunun əksinə olaraq Avropa ölkələrinin nümayəndələri isə bu ticarətə buraxılmırdılar və bunun üçün yalnız çardan xüsusi icazə almalı idilər. Bu da Rusiya dövlətinin merkantilizm siyasətindən irəli gəlirdi.

Hindistan icması əsasən Hindistanın qərb vilayətlərindən (Pəncab və Qocputan) əyalətlərindən gələnlərdən ibarət idi. Çoxluq isə Pəncab vilayətinin ticarət və kustar istehsalın qədim mərkəzi sayılan Mulan şəhərindən gələnlərə məxsus idi. Belə ki, 1746-cı ildə icmanın 53 üzvündən 22-si məhz bu şəhərdən idi (Məmmədli, 2011:119).

Hind tacirlərinin mövqeyi

Hind tacirləri zəngin tacir təbəqəsinə mənsub idilər. Digər tacirlərdən daha təşəbbüskar olan hindli tacirlər istənilən şəraitə uyğunlaşaraq istər Rusiya, istərsə də başqa ölkələrin bazarlarını müxtəlif keyfiyyətli və qiymətli mallarla təmin edirdilər. Ticarət yollarının təhlükəli, yaxud tərəfdaş ölkələrin bürokratik sistemlərindəki çoxsaylı maneələrə baxmayaraq, hindli tacirlər Şərq-Qərb ticarətinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri idilər. Bununla belə, hind tacirləri ticarətlə məşğul olduqları ölkələrdə bir sıra problemlər yaradırdılar. Bu, xüsusilə Rusiya və Səfəvi dövləti ilə bağlı idi. Belə ki, hind tacirləri qızıl və gümüş pul nominallarının ölkədən çıxarılmasında və saxta pulların tədavülündə çox böyük rol oynayırdılar.

İxrac edilən malların miqdarına və onların keyfiyyətinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, hindli tacirlər uzun müddət Həştərxan, Dərbənd və Xəzər dənizinin digər şəhərlərində yaşayan və Volqaboyu tranzit ticarətinə xidmət edən iri peşəkar tacirlər olmuşlar. Xəzəryanı şəhərlərdə məskunlaşan hind tacirləri xeyli vəsaitə malik idilər və Rusiya ilə Qafqaz və Şərq xalqları arasında vasitəçilik ticarəti ilə yanaşı, sələmçi kimi fəaliyyət göstərir, yerli feodallara və tacirlərə yüksək faizlə külli miqdarda pul borc verirdilər. Arxiv məlumatlarına görə, 1724-1725-ci illərdə hind tacirləri gilanlı və dərbəndli olan 27 şəxsə, Terek teziklərindən olan 4 şəxsə borc pul (kredit) vermişdilər. Həştərxanda məskən salan Hindistan

koloniyasında 19 nəfər geniş sələmçilik fəaliyyətilə məşğul olurdu. Dərbəndlə daimi ticarət əlaqələri olan hind taciri Jadumov Peru 1724-cü ildə 2374 rubl 90 qəpik məbləğində 26 nəfərə borc vermişdi. 1725-ci ildə isə − 2861 rubl 36 qəpik məbləğində 18 nəfərə borc vermişdi. Kommersiya maraqlarını Dərbəndlə bağlayan başqa bir hindistanlı Satariyev Premri isə ticarət dövriyyəsinə 3970 rubl sərmayə qoymuş və 100 rubl borc vermişdi (Magomedov, Abdurakhmanov, 2012:72).

Həştərxan gömrük qeydlərinə əsaslanaraq ticarət əməliyyatlarına qoyulan kapitalın miqdarına görə hind tacirlərini iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa əməliyyatları minlərlə rublla hesablanan, böyük kapitalı olan iş adamları daxil idilər. Hindlilərə məxsus olan malların ticarətinin əsas hissəsi onların əlində cəmləşmişdi. 1724-cü ildə dövr edən 63 hind ticarət mallarının 47-si iri tacirlərə məxsus idi. Bu tacirlərin mallarının qiyməti hindlilərin aldığı malların ümumi dəyərinin 95%-nə çatırdı. 1725-ci ildə hindli iri tacirlərin avqust-oktyabr aylarında Həştərxana gətirdikləri malların dəyəri hindli tacirlərin ümumi olaraq gətirdiyi bütün malların dəyərinin 81%-ni təşkil edirdi. 97 hindli tacirdən 51-i onların payına düşürdü (Magomedov, Abdurakhmanov, 2012:71).

XVIII əsrdə hindlilər, bir qayda olaraq qrup şəklində, şirkət kimi fəaliyyət göstərirdilər. Xırda tacirlər varlı tacirlərdən borc mal alırdılar. Sonra isə qayıdarkən borclarını ya mal şəklində, ya da pul formasına ödəyirdilər. Bu "veksel üzrə daşınma adlanırdı" (13).

Şərqdən Rusiya vasitəsilə Qərbi Avropaya kimi gedən, Rusiya xəzinəsinə yüksək gömrük haqqı ödəyən belə tacirlərin imtiyazları geniş olur və Rusiya dövləti tərəfindən himayə olunurdular. Onlara çar tərəfindən xüsusi icazə vərəqəsi verilir və gömrükdən azad edilirdilər. Həmin tacirlər qızılbaş ipəyinin Rusiyaya gətirilməsində və bölgədə rus ticarətinin genişlənməsində böyük rol oynayırdılar. Bu imtiyazlardan biri 1735-ci ilin iyununda General V.Y.Levaşovun ticarətlə bağlı verdiyi sərəncamda öz əksini tapırdı və bu sərəncam Rusiyanın Rəştdəki konsulu S.Z.Arapova ünvanlanmışdı. Sənədə əsasən digər tacirlərlə yanaşı hindli tacirlər də imtiyaz alırdılar (14). Onlar rus ticarət adamları ilə bərabər məbləğdə gömrük ödəyir, Rusiya vətəndaşı hesab olunur və bütün hüquqlardan istifadə edirdilər.

Bununla belə, himayə olunan hindistanlı tacirlər imtiyazlı mövqelərinə baxmayaraq xüsusi kral əmri olmadan Həştərxandan Moskvaya, başqa bir şəhərə və ya ticarət missiyası ilə yarmarkaya gedə bilməzdilər. Bunun üçün Həştərxan voevodasına ünvanlanan çarın xüsusi fərmanı verilirdi (15). Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya dövlətinin Qədim Aktlar Arxivində kifayət qədər belə sənədlər vardır.

Qalan hind tacirləri ikinci qrupa aid idi. Onların 1724-1725-ci illərdə qoyduqları sərmayə 1000 rubldan az idi. Bu qrupda 37 hindli tacir var idi. Bunlardan 13 nəfəri Bakı və Dərbəndə 1724-cü ildə 4867 rubl dəyərində 16 dəfə, 28-i isə 1725-ci ilin avqust-oktyabr aylarında 6750 rubl dəyərində 45 dəfə mal göndərmişlər (Magomedov, Abdurakhmanov, 2012:71). Ehtimal etmək olar ki, bu tacirlər Həştərxanda məskən salaraq yaxın bölgələrə mal ötürücülüyü ilə məşğul olurdular. Hindlilər arasında az miqdarda mal gətirənlər də var idi, məsələn, Bital Piryaev Həştərxandan Dərbəndə cəmi 10 rubl həcmində, Çaldayev Roçanda isə 27 rubl həcmində mal gətirmişdi (Kilasov, 1970:218).

Həştərxanda müvəqqəti qalan tacirlər digər tacirlərlə müqayisədə heç bir üstünlüyə malik deyildilər və Səfir (Posol) prikazının idarəçi məhkəməsinə tabe idilər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən Rusiya vətəndaşı olmayan şərq tacirləri, həmçinin hindli tacirlər saxta yollarla gömrükdən yayınırdılar. Bu da haqlı olaraq Səfəvi və Rusiya arasında ziddiyyətlərə, Səfəvi dövlətinin haqlı narazılığına səbəb olurdu (17).

Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında ticarəti tənzimləmək üçün bir neçə dəfə müqavilə bağlanmışdı (1717, 1729, 1732, 1735). 1717-ci ildə A.P.Volinski tərəfindən Şah Hüseynlə bağlanan müqaviləyə əsasən, rus tacirləri İranda ipəyi pulsuz və rüsumsuz almaq hüququ əldə edir, digər malların rüsumu isə yarıbayarı azalırdı. Bu müqavilələrin şərtlərindən rus təbəəsi adı altında qeyri rus tacirlər (ermənilər, hindlilər və s.), hətta rus vətəndaşlığı olmayanlar də istifadə edirdilər ki, bu da yeni müqavilələrin bağlanması ilə nəticələnirdi. Ona görə də 1729 (18), 1732 (19) və 1935-ci ildə (20) iki ölkə arasında yeni müqavilələr bağlanmışdı.

Bu müqavilələrdən başqa vəziyyəti tənzimləmək üçün yenidən − 1735-ci ildə Rusiya dövlətinin İranda fövqəladə elçisi kimi S.Qolitsin və Səfəvi nümayəndəsi Xəlifə Mirzə arasında ticarət məsələləri ilə bağlı rəsmi danışıqlar aparılmışdı. Qolitsin bu danışıqların gedişi haqqında yazırdı: "Fars hökuməti yalnız mallara görə rus tacirlərinin rüsum ödəməkdən azad olunduğundan şikayətlənir, lakin İrana çoxlu erməni,

gürcü və hindli gəlir ki, onlar da rus təbəələri adı altında eyni imkanlardan istifadə edirlər. Buna görə də vəkil Təhmasibqulu xan bəyan etmişdi ki, rüsumsuz ticarətə icazə yalnız təbii rus milləti tacirləri üçün başa düşülür və fars dövlətində rus adı ilə ticarət edən bütün gürcü və ermənilər bundan xaric edilir" (Shavrov, 1912:119). Göründüyü kimi sənəd Nadirin hələ dövlət başçısı olmamışdan əvvəl ticarət sahəsində qayda-qanun yaratmağından xəbər verir.

Rusiya Xəzərsahili əraziləri istila etdikdən sonra çarizm bölgədə mövqeyini möhkəmləndirə bilmişdi. Rus dövləti ilə birgə həm rus, həm də şərq tacirləri bir sıra imtiyazlar əldə edərək Volqa-Xəzər tranzit ticarətində üstün mövqe qazanmışdılar. Lakin Nadir şah dövlətinin və xanlıqların yaranması ilə, həmçinin Rusiyanın özünün daxilində siyasi proseslərin gərginləşməsi ilə əlaqədar olaraq çarizmin bölgədə mövqeyi zəifləmiş, bu da rus və şərq tacirlərinin mövqeyinə öz təsirini göstərmişdi.

XVIII əsrdə Xəzər dənizində bütün daşıma vasitələri Rusiyanın əlində cəmləşmişdi. Həştərxana, Dərbəndə, Bakıya, Lənkarana, Ənzəliyə və s. gedən yüklər yalnız rus gəmlərində daşınırdı. Rusiya Xəzər gəmiçiliyini inhisara almışdı. Volqa-Xəzər ticarətində iştirak edən bir çox Azərbaycan tacirləri tez-tez rus gəmilərini icarəyə götürməyə məcbur olurdular. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan ticarəti rus ticarət kapitalından asılı vəziyyətə düşürdü. Bu asılılığı saxlamaq üçün Rusiya imperiyasının hakim dairələri Azərbaycanın dənizətrafı rayonları və Gilanda gəmi tikintisinə mane olur, gəmi inşasında gərəkli olan materialların və gəmilərin İran və Azərbaycanda satışına imkan vermirdi. Nadir şahın və Bakı xanının Xəzərdə donanma yaratmaq istəyi də elə bu səbəbdən qaynaqlanırdı. Ona görə də Nadir şahın bu asılılıqdan çıxmaq üçün elə gördüyü ilk tədbirlərdən biri də Xəzər dənizində donanma yaratmaq olmuşdu (Əvşar, 2014:141-142). Lakin təəssüf ki, bu istək reallaşmadı. Bununla belə, şahın ticarət sahəsində tətbiq etdiyi yeni qayda-qanun bir sıra özbaşınalıqların qarşısını aldı. Bölgədə rus, erməni, hind tacirlərinin mövqeyi zəiflədi. Bu sahədə Azərbaycan xanlarının əvvəlki müqavilələrinin tanımaması da müəyyən iş gördü (Məmmədli, 2011:102).

Nəticə

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, hind tacirləri Azərbaycan-Şərq və Rusiyanın tranzit ticarətinin Volqa-Xəzər yolu ilə həyata keçirilməsində çox fəallıq göstərmiş, əhəmiyyətli kapitala sahib olmuşlar. XVI əsrdən intensiv olaraq Azərbaycanın ticarət mərkəzləri olan şəhərlərdə məskən salan hind tacirləri tranzit ticarətdə fəal iştirak edirdilər.

Yaxın və Orta Şərq dövlətləri ilə geniş və etibarlı əlaqələrə malik olan hind tacirləri Rusiya dövlətinin də nəzər diqqətini cəlb etmişdi. XVIII əsrin birinci yarısında böyük strateji planları olan I Pyotr hind tacirlərinin timsalında Səfəvi dövləti vasitəsilə Hindistan ticarətinə nüfuz etməyə çalışırdı. Rusiyanın hind tacirlərini himayə etməsində məqsədi onları şərq ticarətinə cəlb etmək, onlardan Rusiyanın Azərbaycan, Orta Şərq olkələri və Hindistanla ticarətində istifadə etmək, şərq, xüsusilə Azərbaycanın ipək və ipək məmulatlarını Rusiyaya ixrac etmək məqsədi güdürdü. XVIII əsrin birinci rübündə Rusiya bu istəyinə nail olsa da, I Pyotrun ölümündən sonra həm Rusiyada, həm də Yaxın və Orta Şərqdə baş verən siyasi proseslər buna imkan vermədi. Xəzər dənizində hind tacirlərinin ticarət fəaliyyəti zəifləməyə başladı. Rusiya-Azərbaycan-İran ticarətinin ümumi tənəzzülü ilə əlaqədar olaraq hind tacirlərinin kommersiya fəaliyyəti də azaldı. Bölgədə baş verən siyasi hadisələr hindli tacirlərə təhlükə yaratmaqla yanaşı, bir-biri ilə ticarət maraqları olan, Rusiya-Həştərxan-Azərbaycanda məskunlaşan hind tacirlərini də son dərəcə çətin vəziyyətə saldı. Bütün bunlara baxmayaraq XVII-XVIII əsrin birinci yarısında hindli tacirlər Qərb-Şərq ticarətində, bölgədə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafında və xalqların yaxınlaşmasında mühüm rol oynadılar.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli, Ş. (2011). XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb.
2. Ashurbeyli, S. (1990). Ekonomicheskie i kulturnye svyazi Azerbaijana s Indiey v srednie veka. Baku: Sharg-Garb.
3. Magomedov, N., Abdurakhmanova, M. (2012). Rol Indeyskogo kupechestva v razvitii tranzitnoy torgovli Rossii cherez Dagestan v XVII pervoy polovine XVIII veka. Institut istorii, arkheologii i etnografii. DNS RAN: Vestnik Dagestanskogo Nauchnogo Tsentra, № 46.

4. Ashurbeyli, S. (1946). Ob istorii Surakhanskogo khrama poklonnikov. Pamyatniki arkhitektury Azerbaydzhana. Sbornik materialov. Moskva.
5. http://rgada.info/opisi/56-opis_2.pdf
6. http://rgada.info/poisk/index2.php?str=56-opis_1&opisanie
7. Russko-indiyskiye otnosheniya v XVII v. (1958). M., Izdatelstvo vostochnoy literatury. Dok. 225, s.338; dok. 227-237. i t. s.339-344.
8. Magomedov, N. (2015). Regionalnaya i mezhdunarodnaya tranzitnaya torgovlya v Zapadnom Prikaspii v XVII-XVIII vv. Makhachkala: IIAE DNS RAN, ALEF.
9. Geydarov, M. (1999). Torgovlya i torgovye svyazi s Azerbaydzhanam v pozdnem srednevekovye. Baku: Elm.
10. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/61-80/69.phtml?id=15530
11. Antonova, K. (1972). Rol Indiyskikh kupsov v torgovle Rossii s Vastokom v pervoy polovine XVIII v. Problemy istorii Indii i strany srednego vostoka. Moskva.
12. Aşurbəyli, S. (2006). Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya press.
13. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/41-60/57.phtml?id=15518
14. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/61-80/73.phtml?id=15533
15. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/21-40/29.phtml?id=15490
16. Kilasov, R. (1970). Iz istorii ekonomicheskikh svyazey Dagestana s Rossiyey (kon. XVII-konets XVIII vv.). Dak.FAN SSSR. T.KHKH Makhachkala.
17. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/61-80/70.phtml?id=15531
18. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/41-60/54.phtml?id=15515
19. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/41-60/60.phtml?id=15521
20. https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1700-1720/Russ_ind_18/61-80/73.phtml?id=15534
21. Shavrov, N. (1912). Sudokhodstvo i torgovlya v yuzhnoy chasti Kaspiya. SPb.
22. Cahangir, H.Ə. (2014). Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti. Bakı, 256 s.

Rəyçi: tarix e.d. Camal Mustafayev

Göndərildi: 30.05.2022 Qəbul edildi: 18.08.2022

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/82/51-55

Gulnar Zahirali Alizade
National Aviation Academy
galizada@naa.edu.az

THE IMPORTANCE OF TEACHING AND LEARNING AVIATION ENGLISH AS A DISTINCT LANGUAGE

Abstract

Aviation industry is growing at an enormous rate and highly sophisticated set of technologies are employed for achieving safety in aircraft operations. Though enormous efforts have been made to improve aircraft technologies, maintenance facilities, airports, and navigation aids, the industry still suffers from the aviation safety problems in other words tragic air accidents. One of the underlying problems leading to this problem is miscommunication. Communication problems, especially between pilots and air-traffic controllers, have a crucial role in the number of fatal air accidents.

These problems are even more severe for non-native English-speaking pilots and non-native English speaking controllers, since they have the highest probability of miscommunication and misunderstanding interacting with each other. Due to this growing we should learn why it is important and how can we teach Aviation English in a smooth way. Learning and teaching Aviation English will help us to avoid or to decrease accidents in this field. Knowing importance of Aviation English will help us to plan or to conduct correct way of learning, techniques and methods for safe flights.

Keywords: *aviation communication, communication problems, linguistics, English language, learning language*

Gülnar Zahirəli qızı Əlizadə

Aviasiya ingilis dilinin ayrı bir dil kimi öyrənilməsinin əhəmiyyəti

Xülasə

Aviasiya sənayesi böyük sürətlə böyüyür və təyyarə əməliyyatlarında təhlükəsizliyə nail olmaq üçün yüksək dərəcədə mürəkkəb texnologiyalar dəsti istifadə olunur. Təyyarə texnologiyalarının, texniki xidmət vasitələrinin, hava limanlarının və naviqasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi üçün böyük səylər göstərilsə də, sənaye hələ də aviasiya təhlükəsizliyi problemlərindən, başqa sözlə, faciəli hava qəzalarından əziyyət çəkir. Buna səbəb olan əsas problemlərdən biri yanlış ünsiyyətdir. Ölümlə nəticələnən hava qəzalarının sayında, xüsusilə pilotlar və hava hərəkəti idarəçiləri arasında rabitə problemləri həlledici rol oynayır. Bu problemlər doğma ingiliscə danışan pilotlar və qeyri-ana dili ingiliscə danışan nəzarətçilər üçün daha ciddidir, çünki onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə səhv ünsiyyət və anlaşılmazlıq ehtimalı yüksəkdir.

Bu böyüməyə görə bunun nə üçün vacib olduğunu və Aviasiya İngilis dilini hamar bir şəkildə necə öyrədə biləcəyimizi öyrənməliyik. Aviasiya İngilis dilini öyrənmək və öyrətmək bizə bu sahədə qəzaların qarşısını almağa və ya azaltmağa kömək edəcək. Aviasiya İngilis dilinin əhəmiyyətini bilmək bizə təhlükəsiz uçuşlar üçün düzgün öyrənmə üsulunu, texnika və metodlarını planlaşdırmağa və ya həyata keçirməyə kömək edəcək.

Açar sözlər: *aviasiya rabitəsi, rabitə problemləri, dilçilik, ingilis dili, dil öyrənmə*

Introduction

Communication is great importance for the smooth progress of the operation in aviation, as it is in every field where people are involved. Because flight crews; sharing information, transferring tasks, giving commands etc. has to communicate. This communication can be unidirectional or bidirectional. For example, systems that warn the pilot or information from radars are one-way communication; Communications with people in the cockpit, in the cabin or in operation are two-way communication.

As in every sphere, in aviation field also English language is the main language for communicating. That's why first of all, we should know why it is important and how to teach English in this field. As in every field in this field also there are so many challenges and difficulties in learning and teaching English (Cogo, 2008).

Communication is an important factor for human interactions. Of course, there has to be communication in all interactions between people. The main purpose of communication is to be understandable. If an understandable communication cannot be established, it is inevitable to experience problems between people. These problems can affect both people's lives and all business areas where people are involved. One of these fields is aviation.

When the accidents and various cases in the history of aviation are examined, it is seen that the majority of these accidents and cases are related to the human factor. The main cause of accidents and incidents caused by people is communication problems (Payne, 2017:3).

There are five types of messages in aviation:

1. Verbal messages; cabin crew and cockpit, cockpit and controller, cabin crew and passengers etc. It is used when communicating between people. This message type is the most error-prone. An example of this is the Tenerife District. The accident that took place at Tenerife Airport in 1977 was caused by the problem experienced in the communication between the pilots of 2 separate planes and the tower controller due to the weather conditions and the traffic density at the airport. When the pilot of one of the planes asked for permission to take off, the tower said, "Okay, I will inform you about your take-off turn." Only the "OK" part of the message was heard in the cockpit of this plane. Afterwards, these two planes collided as the pilot took off and another plane could not establish a connection with the tower at that time. This event, which shows how great the consequences of communication errors, cost the lives of 583 people ("Communication and crew resource" journal, 2010).
2. Nonverbal messages are very common in aviation. For example, when the operations officer knocks on the plane's door three times, it sends a message to the cabin crew that the area is safe and they can open the door. This clicking method helps to establish communication in noisy environments where the aircraft engine is running.
3. Written messages, on the other hand, prevent the loss of information and contribute to the emergence of reasons in a possible negative situation, since they are usually documents. As an example of communication with these messages; flight record and maintenance logbooks, maintenance manuals can be given.
4. The target audience addressed by written and visual messages is usually airline passengers. Illustrated and written brochures informing passengers about what to do in situations such as emergency landing or turbulence are examples of these messages.
5. Communication messages carried out using technology can be exemplified as computers that are far from each other communicating using some specially defined rules and transferring information among themselves.

Communication in aviation is often vital, as even the smallest communication error during takeoff, landing and landing, which are the most critical stages in the flight process, can lead to an accident. While in the 1980s, the communication of the cockpit crew at these stages was seen as positive in terms of performance and safety, today this idea has changed and is called the "Sterile Cockpit" rule. According to this rule; Off-duty talking, joking, making phone calls, making announcements and eating and drinking are prohibited during these critical moments, which coincide with flying at an altitude of less than 10,000 ft (Hopkin, 1995).

In aviation, the safe and speedy operation of air traffic depends on the effectiveness of communication between pilots and controllers. In order to ensure effective communication, the type of communication should be chosen according to the place, time and the information to be given in the message. For example, using written communication rather than verbal communication in a very noisy environment helps communication to be effective. One of the necessary factors for effective communication is listening. The

majority of flight accidents are caused by pilots and controllers hearing but not listening to messages ("International civil aviation organization" journal, 2004).

In order to prevent these accidents and to perform the listening act in a healthy way, some messages are repeated while communicating. For example, when the controller conveys the message that he has authorized the landing, the pilot repeats this message and gives approval. This confirms that the message was transmitted correctly.

Individual differences can also cause communication problems. For example, messages go fast due to fast speech, which can cause flying at an incorrect altitude (altitude). One of the communication problems is the lack of "open communication". This concept means that people can freely express and defend their opinions.

Communication, especially between pilots and air traffic controllers, is vital. Ambiguity in communication, repetition errors, confusing phrases, similar call signs, poor English or heavy foreign accents, miscommunication or poor communication can cause plane crashes or malfunctions.

You've probably heard that English speaking, understanding and writing skills are essential on international flights. But do you know why? English is the universal language used by all pilots, air traffic controllers, cabin crew and ground personnel who wish to operate in any international aviation environment (Deniz, 2016:3).

Simply, Aviation English is the de facto international language for both civil and commercial aviation. On November 1, 1944, in response to a British initiative, the United States government invited 55 allied and neutral countries to meet in Chicago. 52 people attended this meeting. The purpose of this meeting was to discuss the international problems encountered in Civil Aviation. As a result of the meeting, it was decided to establish the International Civil Aviation Organization with the Chicago Convention on Civil Aviation (Beneke, 1993:12).

So how did English become the standard language for aviation? The Chicago Convention saw Aviation English as the official standardized language to be used worldwide in aviation. Why English? English-speaking countries dominated the design and manufacture of aircraft as well as their operation, so it made sense to choose English as the standard language that all countries involved in aviation around the world would use. The main reason for having a standard language was to avoid misunderstandings and confusions that have an impact on air safety.

Aviation English is a unique combination of phraseology and basic English language standardized by the International Civil Aviation Organization (ICAO). According to The Sun's report, Aviation English consists of nearly 300 words of professional jargon and basic English. It was created to prevent pilots and air controllers from misunderstanding each other and fatal accidents (Gizauskas, 2018:47). But it is the main question that how can I learn English in aviation?

1. Read books. Any book or English language text helps, but reading about aviation English is especially useful;
2. Listen to English. You can listen to radio broadcast;
3. Listen to ATC communication;
4. Aviation English course;
5. On-line learning;
6. Expect unexpected.

Phraseology was invented by operational and linguistic experts to improve communication in aviation. Messages in phraseology are short and concise. These succinct statements help avoid ambiguity and are perfectly suited for predictable situations. However, phraseology alone is not enough. Although ICAO standardized phraseology has been developed to cover many situations, it cannot meet all pilot and controller communication needs. The ICAO standardized phraseology only suffices until an unexpected event occurs. Therefore, good knowledge of English is extremely important in a non-routine situation (Jones, 2003:46).

In 1990, Avianca on flight 052 ran out of fuel; The message from the cockpit to the control tower did not adequately explain the situation. As a result, 65 of the 149 passengers on board died. In 1996, Kazakhstan Airlines Ilyushin 76 and Saudi Arabian Boeing 747-100 collided in midair. All 349 people on board both aircraft were killed. Only one of the three people in the Kazakh cockpit could understand

the English language. One of the deadliest aircraft disasters in history was also due to communication problems. In 1977, the Dutch captain on a flight to Tenerife in Spain's

Canary Islands asked permission to take off from the tower. The air traffic controller's response was "Okay, I'll let you know when it's your turn to take off." was in the form. Tragically, however, the pilot could only understand the word "OK" amid the scratchy sounds. And due to bad weather, the control tower was unable to see the two planes headed for collision. Thus, a KLM Boeing 747 and a Pan Am Boeing 747 collided on the runway. At least 583 people died in the incident, which is considered the deadliest accident in aviation history. As a result, over 1000 people lost their lives due to the miscommunication between the cockpit and the tower (Turner, 1981).

Following such air traffic accidents, ICAO suggested that English should be the international language of aviation, saying that pilots and air traffic controllers should have at least a basic knowledge of English. But this English was not like the English we know. According to the description on the Oxford Dictionary blog: “Learning to speak on airplane radio is one of the most challenging aspects of learning to fly, and new pilots must take written and oral exams to prove proficiency”.

To be able to speak and understand aviation English, you must first learn the international phonetic alphabet. Then you'll learn about a dozen coded words you may have heard on flights such as "roger" meaning "understood" or phraseology. For example, “affirm” means “yes” in Aviation English and “approach” means “approaching the ground” (Kırkgoz, Dikilitash, 2018).

As the language of aviation is constantly changing, pilots must pass strict language tests in order to fly airplanes with confidence. English language proficiency requirements for pilots and air traffic controllers have been determined by ICAO. ICAO ranks English proficiency levels as “pre-elementary (Level 1), elementary (Level 2), pre-operational (Level 3), operational (Level 4), extended (Level 5) and expert (Level 6)”. Pilots and air traffic controllers are expected to have a minimum Level 4 English proficiency (Gizauskas, 2018:4).

Candidates are required to take the TEAP (Test of English for Aviation Personnel) exam in order to prove that they have achieved the specified competency. This exam is in the form of a face-to-face interview. Employees with Level 4 English proficiency are retested every 3 years. Employees with Level 5 English proficiency are retested every 5 years. Employees with Level 6 English proficiency are not retested. Employees who are retested but fail the exam cannot be assigned to international flights.

In general, Aviation communication is one rare area where standards are rigorously maintained by any central body. Aviation English is a highly specialized language (Tajima, 2014).

When it comes to radio-based communications, there are two styles that are followed. Air workers use ‘standard phraseology’, a very specialized phrasing used in a formal way during critical moments such as take-off and landing, and so-called plain language which is more of an everyday style of speaking, used for less formal communications over the airwaves.

Aviation English is a very formalised and technical way of speaking – even native English speakers need to spend time learning it.

In a development that’s rather worrying for anyone planning a plane trip, an independent report recently revealed aviation workers were cheating in their language proficiency exams and bribing their way to a pass. The report.

Commissioned by the UK’s CAA, shows that poor English standards remain a concern in the aviation industry, nearly ten years on from the introduction of formal language proficiency requirements. More than half a century after it was accepted as the language of aviation, the industry’s English skills still need some work (Demetrius, 2010).

At the time in the mid-twentieth century when air travel was becoming more common, English-speaking countries dominated the design and manufacturing of aircraft, as well as much of their operations.

At a 1944 convention in Chicago aiming to resolve some of the problems of air travel at the time also established English as the language of aviation. The aim was to help avoid misunderstanding and confusion over the radio and between international crews.

Although air travel is now much more widespread, with many non-English speaking countries participating in air transportation, English still persists as the language of the skies. Is English still a good choice? Well, there’s still a few arguments why English works in aviation (Peralta, 2021).

For a start, English is a much-used language when it comes to international communications. It's the official language of a number of major global institutions, it's the accepted language of the scientific community, and it's the most-learned language in the world.

Of course, the most important thing is for all players in air traffic communications to be able to communicate clearly. It's arguably unimportant whether that happens in English, French or Xhosa – the language itself is less important than its clarity.

But in many parts of the world, anyone who wants to get ahead in life learns English. It's not just the aviation industry that values English. Many people coming into the industry are likely to have found other reasons in life to learn the language.

Conclusion

In order to avoid many communication problems mentioned above, the following should be considered when communicating;

1. The words used in the messages should be clear and understandable;
2. There should be cooperation between pilots and controllers;
3. Messages from controllers should be confirmed by the pilot by repeating;
4. To confirm the messages, a question-answer application should be made and feedback should be received;
5. Standard terms should be chosen as much as possible to avoid misunderstandings.

In periods of heavy air traffic, where the workload of the controllers increases, rest intervals should be well adjusted and working (sitting on the bench) intervals should be reduced

Therefore, working in the aviation industry; It is of great importance that everyone responsible for the flight process, such as pilots, flight crew, controllers, maintenance personnel, receive training that includes communication-related knowledge and skills.

References

1. Cogo, A. (2008). Civil aviation authority. Radiotelephony manual. English as a lingua Franca.
2. Payne, E. (2001). The 300-word language that senior air crew must speak, whatever their nationality.
3. "Communication and crew resource" journal. (2010). Communication and crew resource management. Communication and crew resource management, december.
4. Hopkin, V. (1995). Human factors in air traffic control.
5. "International civil aviation organization" journal. (2004). Manual on the implementation of ICAO language proficiency requirements.
6. Deniz, F. (2009). Aviation English and its importance in international aviation system.
7. Beneke, J. (1993). Communication in aviation.
8. Gizauskas, R. (2018). "The Sun" journal.
9. Jones, R. (2003). Miscommunication between pilots and air traffic control. language problems & language planning.
10. Turner, J. (1981). The language of air traffic control.
11. Kırkgoz, Y & Dikilitash, K. (2018). Key issues in English for specific purposes in higher education.
12. Tajima, A. (2014). Fatal miscommunication, English in aviation safety.
13. Demetrius, W. (2010). "Toppan digital language" journal.
14. Peralta, L. (2021). The importance of English language proficiency in aviation, On nov. 12.

Reviewer: PhD in linguistics Irina Orujova

Received: 19.06.2022 Accepted: 23.08.2022

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2663-4619/82/56-60

Xatirə Novruz qızı Xələfli
Azərbaycan Tibb Universiteti
tibb üzrə fəlsəfə doktoru
khalafli@mail.ru

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ PARAZİTAR XƏSTƏLİKLƏR ÜZƏRİNDƏ APARILAN EPİDEMİOLOJİ NƏZARƏT

Xülasə

Həyata keçirilən müayinələrin sayəsində müasir mərhələdə nematodozların klinik-mikrobioloji xüsusiyyətləri və markerləri aşkar edilmişdir ki, onlar da gizli və ya çətin aşkar edilən helmintozların diaqnostikasına kömək edə bilərlər. Alınmış məlumatların təhlili zamanı aşkar edilmişdir ki, xəstəliyin gedişi iltihabəleyhinə sitokinlərin səviyyəsinin xeyli yüksəlməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bütün iltihabəleyhinə sitokinlərin miqdarı kontrol qrupla müqayisədə yüksək olmuşdur ($p<0,05$). 91,8±5,3% xəstələrdə intoksikasiya sindromu, 72,8±4,6% xəstələrdə mədə-bağırsaq yolunun disfunksiyası sindromu müşahidə edilmişdir. İltihabəleyhinə sitokinlərin dinamikasının klinik əlamətlər arasında sıx korrelyasiya əlaqəsini aşkar etmişik: intoksikasiya sindromu və İL-1 ($r=0,76$); intoksikasiya sindromu və İL-6 ($r=0,68$). Müalicənin nəticələrindən asılı olaraq iltihabəleyhinə sitokinlərin dinamikasının müayinəsi aparılmış dehelmintizasiyanın effektivliyinin əlavə meyarı kimi xidmət edə bilər. Həyata keçirilən müayinələr aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verir: yoğun bağırsağın mikroflorasının vəziyyətinin, iltihabəleyhinə sitokinlərin göstəricilərinin dinamikasının müayinəsi bu xəstələrdə askaridozun bağırsaq mərhələsinin dehelmintizasiyasının effektivliyinin qiymətləndirilməsinin əlavə meyarı kimi xidmət edə bilər.

Açar sözlər: *bağırsaq parazitar xəstəlikləri, insan parazitozları, qurd invaziyaları, diaqnostika, kriteriyalar, proqnoz, epidemioloji aspektlər, risk amilləri, epidemioloji nəzarət*

Khatira Novruz Khalafli

Epidemiological control of parasitic diseases in modern conditions

Abstract

Clinical-microbiological characteristics and markers of nematodes at the modern stage have been revealed thanks to the conducted examinations, which can help in the diagnosis of hidden or difficult to detect helminthosis. During the analysis of the received data, it was found that the course of the disease was accompanied by a significant increase in the level of anti-inflammatory cytokines. The amount of all anti-inflammatory cytokines was higher compared to the control group ($p<0.05$). Intoxication syndrome was observed in 91.8±5.3% of patients, gastrointestinal dysfunction syndrome in 72.8±4.6% of patients. We found a close correlation between the dynamics of anti-inflammatory cytokines and clinical signs: intoxication syndrome and IL-1 ($r=0.76$); intoxication syndrome and IL-6 ($r=0.68$). Depending on the results of the treatment, the examination of the dynamics of anti-inflammatory cytokines can serve as an additional measure of the effectiveness of the performed deworming. The performed examinations allow obtaining the following results: the examination of the state of the colonic microflora, the dynamics of indicators of anti-inflammatory cytokines can serve as an additional criterion for evaluating the effectiveness of the deworming of the intestinal stage of ascariasis in these patients.

Keywords: *intestinal parasitic diseases, human parasitosis, worm infestations, diagnosis, criteria, prognosis, epidemiological aspects, risk factors, epidemiological control*

Giriş

Parazitar xəstəliklər əhalinin xəstələnməsinin strukturunda geniş yayılmış xəstəliklərdən sayılır. Bu, kütləvi yayılan xəstəliklər qrupuna aid olub müəyyən dərəcədə əhalinin sağlamlıq səviyyəsini təyin edir. Bağırsaq parazitozları əhalinin sağlamlıq vəziyyətini xeyli dərəcədə müəyyən edən çox geniş xəstəliklər qrupudur. Helmintozlar geniş yayılmış xəstəliklər qrupu olub, müəyyən dərəcədə əhalinin sağlamlıq vəziyyətini müəyyən edir. Helmintozlar əhalinin, ilk növbədə isə uşaqların sağlamlıq vəziyyətinə müxtəlif patoloji təsir göstərir. Belə ki, onlar immunitetin zəifləməsi ilə müşayiət olunan kəskin allergiyalaşma törədir, ikincili infeksion və qeyri-infeksion xəstəliklərin inkişafına səbəb olurlar. Helmintoz fonunda kəskin bağırsaq və respirator xətəliklərlə 2-4 dəfə çox xəstələnirlər (Hüseynova, 2016:51).

Mütəxəssislərin fikrincə, helmintozlarla yoluxma səviyyəsi xeyli yüksəkdir, lakin onlar olduqca az aşkar edilirlər (Mahmudova, 2018:22). Hər bir şəxs həyatı boyunca praktik olaraq müəyyən parazitar xəstəlik keçirmiş olur. Çox vaxt uşaqlar yoluxurlar. Hər il uşaq məktəbəqədər müəssisələrinə gedən uşaqların 20%-i enterobiozla xəstələnirlər (Muxtarov, 2011:56). Bununla yanaşı, onların patogen təsiri təkcə parazitlərin olduğu orqanların patologiyası ilə deyil, həm də insan orqanizminə göstərdiyi ümumi təsiri ilə bağlıdır (Ajayi, 2017:23). Bu aspektdə bəzi parazitlərin yoluxmuş şəxslərin immun sisteminə mənfi təsiri və immundepressiyanın inkişaf etməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir ki, bu da kanserogenezə və İİV-infeksiya, vərəm və bir sıra digər patoloji vəziyyətlər ilə assosiasiya əlaqələrinin yaranmasına imkan verir (Ayeh-Kumi, 2016:242). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, parazitar xəstəliklərin gedişi bəzən infeksion prosesin xronikləşməsi və geriyə dönməyən ağırlaşmalar ilə müşayiət olunur ki, bu da əhalinin həyat keyfiyyətini və ümumi sağlamlıq səviyyəsini potensial aşağı salan amil kimi onların rolunu artırır (Esiet, 2017:80).

Müasir dövrdə askaridoz və enterobiozun yekun verifikasiyası ya xəstənin koprofiltratında helmintlərin yumurtalarının, ya da parazitlərin özlərinin aşkar edilməsinə əsaslanmışdır (Greiwe, 2016:391). Lakin belə üsulla invaziyanı yalnız helmintlərin yetkinlik mərhələsinə çatdığı zaman – xəstənin orqanizmində çox sayda dişi və erkək (ya da yalnız dişi) fərdlərin olması zamanı və ya parazitin təbii yolla ölməsindən əvvəl aşkar etmək olar (Lynch, 2010:547). Müasir dövrdə helmintozların immunoloji diaqnostika metodları respublikamızda praktik olaraq işlənib hazırlanmamışdır və bu metodlar az münasib və bahalı metodlar sırasına aiddir (Tandukar, 2018:287). Bununla əlaqədar olaraq dehelmintizasiyanın vaxtında aparılması məqsədilə nematodozların erkən verifikasiyası metodlarının axtarılması öz aktuallığını itirmir (Toro-Londono, 2019:6200). İndiyə qədər parazitozlarla yoluxmuş şəxslərin müalicəsi taktikasında həll edilməmiş problemlər mövcuddur.

XXI əsrdə yaranmış ciddi ekoloji-parazitoloji vəziyyət kütləvi və sosial əhəmiyyətli patologiyaların profilaktikasının strategiya və taktikasının dəyişdirilməsini (ilk növbədə yeni yoluxma risklərinin azalması sayəsində) səylə tələb edir (WHO, 2012:94). Parazitar xəstəliklərin profilaktikası üzrə aparılan tədbirlərin təhlili həm uşaqlar, həm də böyüklər arasında sanitar-maarifi işinin səviyyəsinin keyfiyyətcə aşağı olmasını göstərir (Yen, 2018:559). Bunların hamısı hazırkı tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqat işinin məqsədi. Azərbaycanda əhalinin bağırsaq parazitozları ilə yoluxma səviyyəsinin azaldılması üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələrin işlənib hazırlanması və epidemioloji nəzarətin səmərələşdirilməsidir.

Material və metodlar. Bağırsaq parazitozları ilə yoluxmuş şəxslərə ənənəvi klinik-laborator, instrumental müayinələr aparılmışdır. Bağırsaq parazitozların diaqnostikası məqsədilə ekspress-testlər, parazitoloji və seroloji üsullar və polimeraz zəncirvari reaksiya (PZR) sınaqları tətbiq olunmuşdur. Respublikada mövcud olan epidemioloji vəziyyəti qiymətləndirmək üçün 2007-2017-ci illər üçün parazitar xəstəliklərlə xəstələnmənin rəsmi statistik məlumatlarından, həmçinin respublikanın müxtəlif regionlarının parazitoloji və seroloji müayinələrinin materiallarından istifadə edilmişdir. Xəstələnmənin səviyyəsini, epidemik prosesin determinantlarını və həyata keçirilən əksepidemik və profilaktik tədbirlərin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün Respublika Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzinin (RGEM) və Rayon Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzlərinin statistik hesabatlarından istifadə edilmişdir. Dövlət statistik hesabat sənədləri – forma №1 "Yoluxucu və parazitar xəstəliklər haqqında hesabat", ocaqların epidemioloji müayinəsinin ilkin materialları və forma №2 – "Yoluxucu və parazitar xəstəliklər zamanı aparılan profilaktik və əksepidemik tədbirlər haqqında hesabat" təhlil edilmişdir.

Müayinə olunmuş ərazilərin xəstələnmə səviyyəsinə görə dərəcələnməsi respublikanın rayonları üçün daha səciyyəvi zonaları ayırd etməyə və bu zonalar üzrə yaşayış məntəqələrini bölüşdürməyə imkan vermişdir ki, bu da əhalinin parazitar xəstəliklərlə xəstələnmə göstəricilərinin təhlili məqsədilə aparılmışdır. Respublika ərazisində ekoloji vəziyyətin inteqral qiymətləndirilməsi üçün kartoqrafiya metodundan istifadə edilib. O, ekoloji-epidemioloji vəziyyətin inteqral qiymətləndirilməsini aparmağa və onu əyani şəkildə kartoqrafiya formasında təsvir etməyə imkan verir. Tədqiqatın obyektləri ətraf mühitin keyfiyyət parametrləri (su, torpaq, qida məhsulları) və əhalinin parazitar xəstələnməsinin göstəriciləri olmuşdur. Epidemioloji, sanitar-gigiyenik, mikrobioloji, seroloji, sosioloji, klinik-laborator, informasiya-maarifləndirici və statistik müayinə metodlarından istifadə edilmişdir. Statistik analiz retrospektiv koqort klinik-epidemioloji üsulda aparılmışdır.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Müayinənin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq epidemioloji nəzarətin mərhələlər üzrə təkmilləşdirilməsi proqramı işlənib hazırlanmışdır ki, o da 3 mərhələdən ibarətdir.

I mərhələdə ətraf mühit obyektlərinin kompleks sanitar-epidemioloji xarakteristikası verilmiş, sanitar-gigiyenik vəziyyətin dəyişilməsinin indikatorları aşkar edilmiş və parazitar xəstəliklərlə xəstələnmənin səviyyəsinə müxtəlif amillərin (su, torpaq, qida məhsulları) ekoloji-gigiyenik təsiri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. İnsanın antropogen fəaliyyəti şəraitində ətraf mühit obyektlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sanitar-gigiyenik, mikrobioloji, parazitoloji və kompleks müayinə və hesablama metodların vasitəsilə aşkar edilmiş digər göstəricilərin əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın II mərhələsində Azərbaycan ərazisində parazitar xəstələnmənin müqayisəli təhlili aparılmış və rayonlar üzrə dərəcələnməsi həyata keçirilmişdir. Qeydə alınmış yoluxucu xəstəliklərin strukturu çoxlu nozoloji formalardan ibarət olub xəstəliyin klinik gedişinin və epidemik prosesin əsas göstəricilərinin spesifikliyi ilə səciyyələnir.

Respublikada daha prioritet parazitar xəstəliklərə görə epidemioloji vəziyyətin təhlili 2007-2017-ci illər ərzində yerinə yetirilmişdir. Epidemik prosesin əsas qanunauyğunluqları aşkar edilmişdir: xəstələnmənin dinamikası və səviyyəsi, onun xarakteri (ocaqlılıq, dövrilik), yüksək risk qrupları, infeksiyaların əhəmiyyətinin iqtisadi parametrləri təyin olunmuşdur. Xəstələnmənin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün dövlət və idarədaxili statistik hesabat məlumatlarının əsasında parazitar xəstələnmənin dinamikada statiktik hesabatları təhlil edilmişdir. Respublikanın rayonları üçün daha əhəmiyyətli olan parazitar xəstəliklər üzrə orta illik intensiv göstəricilərin hesablanması aparılmışdır. Əhali daha çox enterobioz ilə yoluxmuşlar 40,5±1,7%, sonra azalan qaydada lyamblioz − 29,0±1,6% ($t=4,59$; $p<0,001$), askaridoz – 14,7±1,3% ($t=4,92$; $p<0,001$), trixosefalyoz − 12,4±1,2% ($t=5,19$; $p<0,001$) və bağırsaq parazitozların müxtəlif törədicilərinin assosiasiyaları rast gəlmişdir. Əhalinin onlarla yoluxması o qədər də yüksək deyildir və 0,5±0,1-dən 1,5±0,2%-ə qədər ($t=3,18$; $p<0,001$) dəyişir. Alınmış məlumatlar göstərir ki, Bakı şəhərində toksokaroz problemi olduqca aktual sayılır. Bu helminotozla bağlı ən əlverişsiz vəziyyət uşaq əhalisi arasında qeydə alınır. Seroloji müayinələrin nəticələrinə əsasən, uşaqların toksokarozla yoluxması ümumilikdə 4,5±0,8% təşkil etmiş və müqayisə qrupundan (1,6±0,9%; $p<0,05$) 2,8 dəfə yüksək olmuşdur. Parazitlərin nadir növlərdən aşkar edilmişdir: 4-7 yalı uşaqlar arasında − *Endolimax nana, Iodamoeba butschlii, Dientamoeba fragilis,* məktəb yaşlı uşaqlarda- *Iodamoeba butschlii, Dientamoeba fragilis, Balantidium coli.*

Diaqnostik və klinik müayinənin birgə təhlili 209 invaziyalı xəstələrdə invaziyanın klinik gedişinin 3 formasını aşkar etməyə imkan vermişdir: gizli − 89 xəstə (42,6±3,4%), klinik ifadə olunmuş − 72 xəstə (34,4± 3,3%) və atipik forma – 48 xəstə (23,0±2,9%). PZR metodu invaziyanın bütün klinik formalarında yüksək effektiv olmuşdur − 94,0±2,6%-dən 96,4±2,5%-ə qədər ($\chi^2=0,42$; $p>0,05$). İFA metodu da invaziyanın klinik ifadə olunmuş və atipik formalarında həmçinin yüksəkeffektiv olmuşdur – müvafiq olaraq 96,9±2,2 və 96,4±2,5% ($\chi^2=0,92$; $p>0,05$), lakin gizli formada onun effektivliyi 84,3±4,0%-ə qədər azalmışdır ($\chi^2=5,08$; $p<0,05$).

Hər iki metodun effektivliyində xəstələrin yaşı artdıqca metodların effektivliyinin azalması meyli izlənir ki, bu da çox güclü mənfi korrelyasiya asılılığı ilə nəzərə çarpır. İFA zamanı korrelyasiya əmsalı $r=-0,98\pm0,02$, PZR zamanı – $r=-0,91\pm0,10$ təşkil edir. Əgər PZR-nin effektivliyinin azalması xəstələrin yaşı artdıqca o qədər də nəzərə çarpmırsa 97,2±1,1%-dən 96,4±1,3%-ə qədər ($\chi^2=1,22$; $p>0,05$), İFA-nin

effektivliyinin 100,0±0,0%-dən 88,3±2,2%-ə qədər azalması statistik dürüstdür (χ^2=6,94; p<0,01). Göründüyü kimi, erkən uşaqlıq dövründə immunsupressiya hadisəsi parazitlərin fəaliyyətini aktivləşdirir ki, bu da diaqnostik metodların effektivliyini maksimal şəkildə yüksəldir.

İnvaziyalı xəstələr arasında immunoqlobulinlərin sinifləri üzrə İFA-nin nəticələrinin titrlənməsinin məlumatları IgG immunoqlobulinlərin üstünlük təşkil etməsini göstərir. Belə ki, onlar invaziyanın kəskin formalarını müşayiət edirlər və ömrünün sonuna qədər (hətta effektiv müalicə və ya helmintozların fəal reaktivazasiyası zamanı) sağ qala bilərlər. IgG və IgM immunoqlobulinlərin titrinin yüksəlməsi orqanizmin birincili yoluxmasını və parazitin daxil olmasına qarşı onun immun cavab reaksiya verməsini göstərir. Belə ki, IgM immunoqlobulinləri çox vaxt 1:200 və 1:400 titrlərində aşkar edilmişlər – (46,2±9,1%). 1:800 tirtləri (9,6±5,3%; χ^2=20,8; p<0,05) və 1:1600 titrləri (5,2±4,0%; χ^2=0,54; p>0,05) rast gəlmişdir. Təqribən oxşar mənzərə IgE immunoqlobulinlərin titrlərinin paylanmasında müşahidə edilir. Daha çox 1:200 və 1:400 titrləri rast gəlmişdir − (43,1±7,6%). 1:800 titrlərin tezliyi (8,9±4,4%; χ^2=15,89; p<0,01) və 1:1600 titrləri − (4,6±3,2%; χ^2=0,71; p>0,05) təşkil etmişdir.

Müxtəlif dərəcəli disbakteriozu və askaridozun bağırsaq mərhələsi olan xəstələrin və dinamik müşahidə (10 gün intervalla 3 dəfə) zamanı dehelmintizasiyadan sonra askarida yumurtaları aşkar edilməyən şəxslərin müayinəsi zamanı statistik əhəmiyyətli məlumatlar (disbakteriozun öyrənilməsinin xeyrinə olaraq müalicənin effektivliyinin meyarı kimi) əldə edilmişdir. Aparılan müqayisə disbakteriozun ağırlıq dərəcələrinin dinamik təyin edilməsini askaridozun müalicəsinin effektivliyinin yeni diaqnostik meyarı hesab etməyə əsas verir. Alınmış məlumatların təhlili zamanı aşkar edilmişdir ki, xəstəliyin gedişi iltihabəleyhinə sitokinlərin səviyyəsinin xeyli yüksəlməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bütün iltihabəleyhinə sitokinlərin miqdarı kontrol qrupla müqayisədə yüksək olmuşdur (p<0,05). 91,8±5,3% xəstələrdə intoksikasiya sindromu, 72,8±4,6% xəstələrdə mədə-bağırsaq yolunun disfunksiyası sindromu müşahidə edilmişdir. İltihabəleyhinə sitokinlərin dinamikasının klinik əlamətlər arasında sıx korrelyasiya əlaqəsini aşkar etmişik: intoksikasiya sindromu və İL-1 (r=0,76); intoksikasiya sindromu və İL-6 (r=0,68). Müalicənin nəticələrindən asılı olaraq iltihabəleyhinə sitokinlərin dinamikasının müayinəsi aparılmış dehelmintizasiyanın effektivliyinin əlavə meyarı kimi xidmət edə bilər. Həyata keçirilən müayinələr aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verir: yoğun bağırsağın mikroflorasının vəziyyətinin, iltihabəleyhinə sitokinlərin göstəricilərinin dinamikasının müayinəsi bu xəstələrdə askaridozun bağırsaq mərhələsinin dehelmintizasiyasının effektivliyinin qiymətləndirilməsinin əlavə meyarı kimi xidmət edə bilər.

Tədqiqatın III mərhələsində həyata keçirilmiş sosial-epidemioloji müayinələrin əsasında əhali arasında bağırsaq parazitozlarının profilaktikası üzrə, onların ümumi xəstələnmə səviyyəsinin aşağı salınması və sağlamlıq göstəricilərinin artırılması üzrə kompleks tədbirlər planı işlənib hazırlanmışdır. Aparılan tədqiqatlar bağırsaq parazitozlarının sosial-iqtisadi əhəmiyyətini başa düşərək bu invaziyaların profilaktikası üzrə həyata keçirilən tədbirlərin mənimsəmə göstəricilərinin yüksək səviyyəsini göstərmişlər ki, bunu da Van-der-Varden meyarının göstəricilərin sıralarının müqayisəsi zamanı sanitar təşviqatdan 6-8 ay sonra və 11-13 ay sonra əldə edilmiş dürüst qiymətləri təsdiq edir (müvafiq olaraq X=2,72 və X=2,84; p<0,05). Sanitar təşviqatından 6-8 ay sonra epidemioloji əhəmiyyətli davranış amillərinin tezliyi 13,0±1,7%-dən 7,5±0,7%-ə qədər (t=5,09; p<0,001) və 11-13 aydan sonra − 4,0±0,6%-ə qədər (t=3,59; p<0,001) azalmışdır. Bu müddətdə sosial amillərin epidemioloji əhəmiyyəti daha çox azalmışdır − 40,0±2,1%-dən 24,0±1,1%-ə qədər (t=9,88; p<0,001) və 8,0±0,7% (t=12,62; p<0,001). Gigiyenik amillərin epidemioloji əhəmiyyətinin azalması da eyni tempdə baş vermişdir − 30,0±2,3%-dən 16,0±0,9%-ə qədər (t=9,65; p<0,001) və 7,0±0,7% (t=8,42; p<0,001). Bağırsaq parazitozları ilə ən yüksək yoluxma riskinə uşaq müəssisələrinin işçiləri, xırda ticarətçilər, evdar qadınlar məruz qalmışlar – onların sosial-peşə yönümünü praktik olaraq dəyişmək mümkün deyildir. Ona görə də əgər sanitar təşviqatından əvvəl bu qrupların tezliyi 25,0±2,2% təşkil etmişdirsə, sonralar o, azalmışdır, lakin bu, o qədər də kəskin nəzərə çarpmamışdır: 6-8 aydan sonra 20,0±1,0%-ə qədər (t=3,12; p<0,01), 11-13 aydan sonra – 16,6±1,0%-ə qədər (t=2,48; p<0,05).

Epidemioloji müayinələr zamanı əldə olunan məlumatlar aktual helmintozlar üzərində aparılan epidemioloji nəzarətin əsas istiqamətlərinin formalaşdırılmasına, ilkin informasiya məlumatlarının toplanmasına, onların operativ və retrospektiv təhlil zamanı işlənməsinə imkan vermişdir. Əldə olunan

məlumatlar sayəsində Respublika ərazisində aktual helmintozlarla xəstələnmənin səmərəli idarəetmə sistemini işləyib hazırlamışıq ki, onun da əsasını epidemioloji nəzarət sistemi təşkil edir.

Epidemioloji nəzarətdən istifadə edərək əhalinin kütləvi dehelmintizasiyası və sosial mobilizasiyası sxemini işləyib hazırlamaqla respublika əhalisinin invaziya səviyyəsinin daimi monitorinqinin aparılması zərurəti əsaslandırılmışdır. Yerli şərait və invaziya göstəriciləri nəzərə alınmaqla tərtib edilmiş kartoqrammanın əsasında respublika əhalisinin rayonlar üzrə invaziya səviyyəsi, strukturu qiymətləndirilmişdir. Həyata keçirilən müayinələr sayəsində müasir mərhələdə nematodozların klinik-mikrobioloji xüsusiyyətləri və markerləri aşkar edilmişdir ki, onlar da gizli və ya çətin aşkar edilən helmintozların diaqnostikasına kömək edə bilərlər. Nematodozlar zamanı baş verən mikroekoloji dəyişikliklərin korreksiyası helmintəleyhinə müalicənin effektivliyini xeyli artırır ki, bu da daha davamlı müalicə effektini təmin edir. Respublikada ocaqların formalaşması mexanizmindən asılı olaraq helmintozların müxtəlif qrupları üzərində diferensiasiyalı epidemioloji nəzarət sisteminin həyata keçirilməsi əhalinin BP ilə xəstələnməsinin azaldılmasına yönəldilmiş təşkilati, profilaktik tədbirlər kompleksini aparmağa imkan vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova, N.M., Qaragözova, A.A. (2016). Uşaqlarda kəskin bağırsaq infeksiyalarının kompleks müalicəsində probiotiklərin rolu. Bakı, Allerqologiya, immunologiya və immunoreabilitasiya üzrə V Azərbaycan Milli Konqresin materialları.
2. Mahmudova, S.Y., Əlirzayeva, F.V. (2018). Disbakteriozun müxtəlif mərhələləri fonunda allergik pasiyentlərdə sitokinlərin səviyyəsi. Bakı.
3. Muxtarov, M., Babayev, V. (2011). Bağırsaq disbakteriozunun bəzi kliniko-laborator xüsusiyyətləri. Prof. N.Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş respublika elmi konfransın materialları.
4. Ajayi, M.B., Sani, A.H., Ezeugwu, S.M. (2017). Intestinal parasitic infection and body mass index among school children in Oshoidi logos Nigeria. Adv Cytol Pathol.
5. Ayeh-Kumi, P.F., Addo-Osafo, K., Attah, S.K. (2016). Malaria, helminths and malnutrition: a cross-sectional survey of school children in the South-Tongu district of Ghana. BMC Res Notes.
6. Esiet, U.L.P., Edet, I. (2017). Comparative prevalence of intestinal parasites among children in public and private schools in Calabar South. Nigeria.
7. Greiwe, J.K., Bernstein, J.A. (2016). Combination therapy in allergic rhinitis: What works and what does not work. Am. J.Rhinol., Allergy.
8. Lynch, N.R., Hagel, I.J., Vargas, V.B. (2010). Comparable seropositiviti for ascariasis and toxocariasis in tropical slum children. Parasitol-Res.
9. Tandukar, S.A., Sherchand, J.B., Xue, J.P., Uprety, S.R. (2018). Prevalence and associated risk factors of *Giardia duodenalis* infection among school-going children in Nepal. Parasitol Res.
10. Toro-Londono, M.A. (2019). Intestinal parasitic infection alters bacterial gut microbiota in children., Peer J.
11. WHO. (2012). Eliminating soil-transmitted helminthiases as a public health problem in children: progress report 2001-2010 and strategic plan 2011-2020. Geneva.
12. Yen, C.M., Hwang, K.P. (2018). Enterobius vermicularis infection and its risk factors among pre-school children in Taipei. Taiwan, J.Microbiol Immunol Infect.

Göndərildi: 12.06.2022 Qəbul edildi: 24.08.2022

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

İmzalandı: 17.09.2022
Kağız formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 7,75 ç.v.
Sifariş: 557

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

